

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“Azərbaycan sənayəsinin sahə quruluşunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

Quliyeva Qəmər Müdhət

BAKI – 2019

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru
i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh
_____ **imza**
“ ___ ” _____ **20__-ci il**

“Azərbaycan sənayəsinin sahə quruluşunun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060405 “Sənayenin təşkili və idarə edilməsi”

İxtisaslaşma: İstehsalat və xidmət sahələrinin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi

Qrup: 510

Magistrant
Quliyeva Qəmər Müdhət

Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Həmidova Lalə Adil

Program rəhbəri
i.ü.f.d., b.m Hümbətova Suqra İnqilab

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi

BAKİ – 2019

Directions or improvement of the field structure of the Azerbaijan industry

Summary

The relevance of research: Industry is functioning as one of the main areas of the economy of each country. In Azerbaijan, this situation is no exception. One of the most advanced and priority areas of Azerbaijan's economy is industry.

Purpose and tasks of the research: The main purpose of the research is to identify areas for improving the industry. The following objectives have been taken to achieve this goal: - The role of industry in the industrial structure and economic development of the country is thoroughly analyzed;

Used research methods: Dissertation was analyzed by various methods, including analysis, synthesis, and also by induction and deduction methods

Research information base: The research work database is comprised of current practice of world countries, textbooks on this area, foreign literature, statistical information, as well as information obtained from internet resources on the determination of the effectiveness of production processes in industrial enterprises.

Research restrictions: Theoretical-methodological shortcomings that are hindering the research, lack of sufficient information base, and so on.

Research results: Industry is one of the most advanced areas of the country's economy. This important area, which combines fuel and energy, chemical, mechanical engineering, metallurgy, food, light and other industries, has been developed since the middle of the last century due to the tremendous work of national leader Heydar Aliyev.

Scientific practical significance of the results:

The scientific novelty of the research is based on: Estimation of the industry's industry structure has been identified;

Key words: Industry, economy, enterprise, production

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR:

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AR	Azərbaycan Respublikası
ARDSK	Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi
ETT	Elmi-texniki tərəqqi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	7
I Fəsil SƏNAYENİN SAHƏ QURULUŞUNUN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	10
1.1. Sənayenin quruluşu və ölkənin iqtisadi inkişafında onun rolu	10
1.2. Sənayenin sahə quruluşunu müəyyən edən amillər	13
1.3. Sahə quruluşunun formalaşmasına yanaşmalar	17
II Fəsil AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN SAHƏ QURULUŞUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	24
2.1. Sənayenin sahə quruluşunun müasir vəziyyəti	24
2.2. Azərbaycan sənayesinə yönəldilən investisiyaların təhlili	35
2.3. Sənayenin sahə quruluşunun qiymətləndirilməsi.....	40
III Fəsil ÖLKƏ SƏNAYESİNİN SAHƏ QURULUŞUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	45
3.1. Dövlətin sənaye siyasətinin sənayenin sahə quruluşuna təsiri.....	45
3.2. Sənaye sahələrinə investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması	51
3.3. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişaf istiqamətləri	57
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	70
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	69
ƏLAVƏLƏR	72
Cədvəllərin siyahısı	82
Şəkillərin siyahısı	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Sənaye iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olmaqla cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı üzvlərinin istehsal güclərinin yüksəldilməsinə böyük təsir göstərməklə, həm sənayenin, həmçinin də iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını təmin etmək iqtidarında olan müəssisələrin, eləcə də fabrik, zavod, hövzə şaxta və digər bu kimi obyektlərin məcmusunu əhatə edir. Sənaye sözünün mənası çalışqanlıq anlamına gəlir. Belə ki, sənaye sözü müxtəlif dillərə industria kimi tərcümə olunaraq çalışqanlıq mənasını ifadə edir. Sənaye əl əməyinə əsaslanan manufakturadan fərqli olaraq yüksək dərəcədə avtomatlaşdırılmış və yaxud da mexanikləşdirilmiş vasitələrlə idarə olunur. Sənayeləşmə dedikdə isə, sənaye istehsal proseslərinin inkişaf etdirilməsi və tətbiq edilməsi mexanizmi başa düşülür. Sənaye hər bir ölkənin iqtisadiyyatının əsas inkişaf etmiş sahələrindən biri kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Azərbaycanda da bu vəziyyət istisna xarakter daşımır. Azərbaycan iqtisadiyyatının da ən inkişaf etmiş və prioritet qəbul olunmuş sahələrindən biri də sənaye hesab olunur. Azərbaycan dövlətinin və xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməyindən sonra respublikamızda sənayenin inkişafı göz qabağındadır. İstər yeyinti, istərsə də yüngül sənaye sahələrinin inkişafı ümummilli liderin gərgin fəaliyyətinin nəticəsidir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra sənaye sahələrinin inkişafı üçün diqqət etməyə başladı. Belə bir zamanda ən əsas məsələ mövcud resursların hesabına sənaye sahələrinin inkişafının təmini idi. Bu nöteyi nəzərdən də ölkəmiz neft sənayesinin lap yüksək sürətlə inkişafına imkan yarada biləcək infrastrukturanı qurmuş oldu. Milli iqtisadiyyat bir çox sahələrdən sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti, ticarət, rabitə və s. ibarətdir. Lakin milli iqtisadiyyatın əsasını, təməlini sənaye təşkil etməkdədir. Sənaye iri maddi istehsal sferası olmaqla, əmək alətləri ilə xalq istehlakı məmulatlarının istehsalı ilə məşğul olmaqdadır. Sənayedə maşın və avadanlığın bütün növləri, bina və qurğular üçün konstruksiyalar yaradılır, faydalı qazıntılar (yanacaq, filiz, duz, qeyri-filiz materialları) hasil edilir, bitki və heyvandarlıq xammalı emal olunur, istehlak əşyaları hazırlanır.

Yuxarıda qeyd olunanlar əsasında deyə bilərik ki, dissertasiya işinin mövzusu kifayət qədər aktualdır və bu sahənin tədqiqi məsələyə kompleks yanaşmanı tələb edir.

Mövzunun öyrənilmə vəziyyəti. Sənayenin sahə quruluşu və eləcə də ölkənin iqtisadi inkişafında sənayenin əhəmiyyəti Hüseynov T.Ə., Nuriyev Ə.X., Məmmədov S.M., Babayev L.B., İsayev A.S. və digər iqtisadçılar araşdırmışlar. Bu sahənin dünya üzrə tədqiqində isə Dany Rodrik, Charles E.Hird, Craig Robinson, Aditya Asingh və digərləri yaxından iştirak etmişlər. Dünya təcrübəsində bu sahənin inkişafının nümunəvi modelləri olsa da, ölkəmizdə bu sahənin inkişafı ilə bağlı tədqiqatlar kifayət qədər əhatəli öyrənilməmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi sənayenin sahə quruluşunun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən olunmasıdır. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr əsas götürülmüşdür:

- Sənaye quruluşu və ölkənin iqtisadi inkişafında sənayenin rolu əhatəli təhlil olunur;
- Sənayenin sahə quruluşuna olan müxtəlif yanaşmalar əhatəli tədqiq olunur;
- Sənayenin müasir vəziyyəti əhatəli şəkildə təhlil olunur;
- Azərbaycanda sənaye sahələrinə yönəldilən daxili və xarici investisiyalar hərtərəfli tədqiq olunur;
- Sənayenin sahə quruluşunun qiymətləndirilməsi tədqiq olunur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin predmeti sənayenin sahə quruluşunun formalaşmasının və həyata keçirilməsinin nəzəri-praktiki aspektləridir. Tədqiqatın obyektı – Azərbaycan Respublikasının sənaye sahələridir.

Tədqiqat metodları. Dissertasiya işi müxtəlif metodlar, o cümlədən də analiz, sintez, həmçinin də induksiya və deduksiya metodları vasitəsilə təhlil olunmuşdur. Dissertasiya işinin təhlilində müqayisəli təhlil kimi metodlara da yer verilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqat işinin informasiya bazasını sənaye müəssisələrində istehsal proseslərinin səmərəliliyinin müəyyən edilməsinə

dair dünya ölkələrinin mövcud praktikası, bu sahəyə aid dərs vəsaitləri, xarici ədəbiyyatlar, statistik məlumatlar, eləcə də internet resurslarından əldə olunmuş məlumatlar təşkil edir.

Tədqiqat nəticəsində əldə edilən elmi-praktiki nəticələr. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur:

- Sənayenin sahə quruluşunun qiymətləndirilməsi müəyyən olunmuşdur;
- Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin əsas inkişaf istiqamətləri müəyyən olunmuşdur.

Tədqiqat işinin təhlili nəticəsində əldə olunan yeniliklərin tətbiq edilməsi Azərbaycanda sənayenin sahə quruluşunun müəyyən olunmasında və eləcə də sahə quruluşunun qiymətləndirilməsi metodlarının tətbiq edilməsinə imkan yaradacaqdır. Eyni zamanda da qeyri-neft sahələrinin sürətli inkişafı və eləcə də qeyri-neft sahələri daxilində sənayenin sürətli inkişafı Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin neftdən gələn gəlirlər hesabına formalaşdırılmasını aradan qaldıracaqdır. Bu səbəbdən də dissertasiya işinin təhlili nəticəsində əldə olunan elmi-yeniliklər praktiki cəhətdən mühim əhəmiyyətə malikdirlər.

İşin həcmi və strukturu. Buraxılış işi giriş, nəticə və 3 fəsildən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında müxtəlif sayda ədəbiyyat və internet resurslarından istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işinin yazılmasında və tədqiqatın aparılmasında cədvəllərdən, şəkillərlərdən də istifadə olunmuşdur.

I Fəsil SƏNAYENİN SAHƏ QURULUŞUNUN FORMALAŞDIRILMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

1.1. Sənayenin quruluşu və ölkənin iqtisadi inkişafında onun rolu

Sənaye iqtisadiyyatın əsas sahələrindən biri olmaqla cəmiyyətin və onun ayrı-ayrı üzvlərinin istehsal güclərinin yüksəldilməsinə böyük təsir göstərməklə, həm sənayenin, həmçinin də iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını təmin etmək iqtidarında olan müəssisələrin, eləcə də fabrik, zavod, hövzə şaxta və digər bu kimi obyektlərin məcmusunu əhatə edir. Sənaye sözünün mənası çalışqanlıq anlamına gəlir. Belə ki, sənaye sözü müxtəlif dillərə industria kimi tərcümə olunaraq çalışqanlıq mənasını ifadə edir. Sənaye əl əməyinə əsaslanan manufakturadan fərqli olaraq yüksək dərəcədə avtomatlaşdırılmış və yaxud da mexanikləşdirilmiş vasitələrlə idarə olunur. Sənayeləşmə dedikdə isə, sənaye istehsal proseslərinin inkişaf etdirilməsi və tətbiq edilməsi mexanizmi başa düşülür.

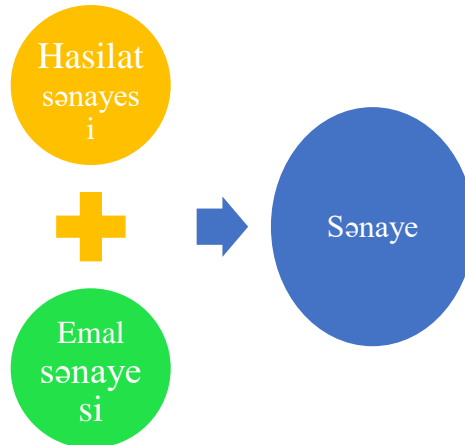
Sənaye hər bir ölkənin iqtisadiyyatının əsas inkişaf etmiş sahələrindən biri kimi fəaliyyət göstərməkdədir. Azərbaycanda da bu vəziyyət istisna xarakter daşmır. Azərbaycan iqtisadiyyatının da ən inkişaf etmiş və prioritet qəbul olunmuş sahələrindən biri də sənaye hesab olunur. Azərbaycan dövlətinin və xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməyindən sonra respublikamızda sənayenin inkişafı göz qabağındadır. İstər yeyinti, istərsə də yüngül sənaye sahələrinin inkişafı ümummilli liderin gərgin fəaliyyətinin nəticəsidir.

Sənaye müəssisələrini istehsal yaxud qeyri-istehsal maliyyə-təsərrüfatının fəaliyyəti sayəsində gəlir qazana və ya ziyanla işləyə bilirlər. Məsrəflərin maliyyə nəticələrinin təhlili zamanı ən mühim yeri cari il boyu mənfəət və ziyanın balansını təşkil edir. Ona görə ki, bu balansın səviyyəsinə proqnozlaşdırmadan fəaliyyətdə olmaq mümkün deyil. Əgər cari hesabat ili üçün maliyyə nəticələrinə görə, müəssisənin qazancı varsa, yəni gəlirlər məsrəfləri üstələyirsə, bu zaman müəssisənin uzuz zaman fəaliyyəti, əldə edilmiş mənfəətin başqa sahələr üzrə bölüşdürülməsi və investisiya siyasətindən söhbət getməsi mümkün deyil. Müəssisə, şirkət və təşkilatlar bir məhsulun istehsalından qazanmış mənfəəti iqtisadiyyatın

başqa sahələrinə investisiya qoyaraq lap çox mənfəət qazana bilirlər. Ancaq heç də hər zaman proqnozlar özün doğrultmur, gözlənilən nəticəni əldə etmək mümkünsüz olur. Bunun da əsas səbəbi olaraq xərclərin gəlirləri üstələməsi göstərilməkdədir. Odur ki, istehsal məsrəfləri məhsulun realizə edilməsi nəticəsində əldə edilmiş gəliri üstələyir. Bu zaman müəssisə zərər əldə etmiş olur və istehsal profilini dəyişmə məcburiyyətində qalır. Bu da öz-özlüyündə əlavə maliyyə perspektivləri tələb edir. Müəssisə, şirkət və təşkilatların ehtiyat pul vəsaitləri olarsa, bu zaman həmin pul vəsaitlərini dövriyyəyə cəlb edərək mənfəət qazanmaq olar və gələcəkdəki perspektiv dövrə hazır olmaq mümkündür. Əks şəkildə xərcin gəliri üstələməsi xroniki hal almaqla daimi təkrarlansa, müəssisə defolt ola, yəni ki, iflas edə bilər və müflisləşər. Müəssisə iflas etdiyi zaman isə bu haqda məhkəmə qətnaməsi çıxarılır. Odur ki, borclu haqqında sağlamlaşdırma tətbiq olunmadığı və barışıq sazişi imzalanmadığı və ya əqdlərin etibarsız olduğu vəziyyətlərdə məhkəmə borclunun iflası barədə qətnamə çıxarır.

Sənaye sahəsini ilkin istehsal baxımdan ümumi şəkildə iki böyük bölməyə ayırmaq olar. Həmin bölmələr aşağıdakı şəkil vasitəsilə verilmişdir:

Şəkil 1. Sənaye sahəsinin bölmələri

Mənbə: V.İ.Bəxtiyarlı. “Bazar şəraitində Azərbaycanın kiçik sənaye müəssisələrinin inkişafı və maliyyələşdirilməsi”. Bakı-2012 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Hasilat sənayesi özü də müəyyən sahələrdən və yarımşfəralarda ibarətdir. Buna hər şeydən öncə dağmədən, meşəemalı sənayesi, su təchizatı, dəniz mədənləri, ovçuluq-mədən təsərrüfatı, ümumiyyətlə xammal ilə yanacaq çıxarılmağı və d.

aiddir. Bu sahənin məmulatlarının 75 faizə qədəri ən iri yarım sahə olan dağmədən sənayesinin payına düşür.

Bu yarım sahədə isə başlıca yerə neft-qaz sənayesi tutur. Qalıq hissə isə kömür ilə filiz çıxarılmığı sahələrinin payına düşməkdədir. Emal sənayesi çox mürəkkəb kompleks olmaqla özündə 300-dən çox sfera ilə yarım sahəni birləşdirməkdədir. Emal sənayesini qruplaşdırılan formada 4 bölümə ayırmaq mümkündür:

- Konstruksiya materiallarının və kimyəvi məhsulların istehsalı;
- Maşınqayırma və metalemalı;
- Yüngül sənaye;
- Yeyinti sənayesi.

Bunlardan başqa sənaye sahələri aşağıdakı bir sıra xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənirlər:

- İstehsal etdiyi məhsulun iqtisadi təyinatına görə sənaye sahələri iki yerə ayrılır;
- Ağır sənaye sahələri;
- Yüngül sənaye sahələri.

Ağır sənaye sahələrində istehsal vasitələri istehsal olunur. Belə ki bu sənaye sahələrinin istehsal etdiyi məhsullar digər sənaye sahələrinin istehsal avadanlıqlarını təşkil edir.

Yüngül sənaye sahələrində isə milli istehlakı malları istehsal olunur. Lakin elə sənaye sahələri vardır ki, onlar həm istehsal vasitələri və həm də milli istehlakı malları istehsal edir. Bu zaman bu sənaye sahələrini fərqləndirmək üçün həmin sənaye sahələrinin istehsal etdikləri məhsulların xüsusi çəkisinə baxılır. Əgər istehsal vasitələri istehsalının xüsusi çəkisi böyükdüsa bu ağır sənaye sahələrinə, əks halda yüngül sənaye sahələrinə aid edilir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra sənaye sahələrinin inkişafı üçün diqqət etməyə başladı. Belə bir zamanda ən əsas məsələ mövcud resursların hesabına sənaye sahələrinin inkişafının təmini idi. Bu nöteyi nəzərdən də ölkəmiz neft sənayesinin lap yüksək sürətlə inkişafına imkan yarada biləcək infrastrukturunu qurmuş oldu.

Ümumilikdə, sənaye məhsulunun ümumi istehsalı üzrə qeyri-dövlət sahəsinin xüsusi çəkisi 1995-ci ildə olan 5.5 %-dən 2008-ci ildə 75 %-dək yüksəlmişdir (V.İ.Bəxtiyarlı, 2012: səh.112).

1.2. Sənayenin sahə quruluşunu müəyyən edən amillər

Milli iqtisadiyyat bir çox sahələrdən sənaye, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, tikinti, ticarət, rabitə və s. ibarətdir. Lakin milli iqtisadiyyatın təməlini, əsasını sənaye təşkil etməkdədir.

Sənaye iri maddi istehsal sferası olmaqla, əmək alətləri ilə xalq istehlakı məmulatlarının istehsalı ilə məşğul olmaqdadır. Sənayedə maşın və avadanlığın bütün növləri, bina və qurğular üçün konstruksiyalar yaradılır, faydalı qazıntılar (yanacaq, filiz, duz, qeyri-filiz materialları) hasil edilir, bitki və heyvandarlıq xammalı emal olunur, istehlak əşyaları hazırlanır.

Sənaye milli iqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olub özünün bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərinə görə xalq təsərrüfatının digər sahələrindən fərqlənir. Sənayeni milli iqtisadiyyatın başqa sferalarında ayıran başlıca funksiyaları aşağıdakılardır (Məmmədov. S.M., 2003: səh. 84):

- Sənayenin, özəlliklə onun elektroenergetika, maşınqayırma ilə kimya sənayesi olaraq sahələrinin çiçəklənməsi tamamiylə xalq təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməyinə görə əsasdır.
- Sənaye, özəlliklə ağır sənaye, bütöv iqtisadiyyatın təməli, hökumətin bütün subyektlərinin iqtisadi çiçəklənməyinin və geniş yenidən istehsalının əsasıdır.
- Hökumətin müdafiə qabiliyyəti xeyli ölçüdə sənayenin inkişafı durumu ilə aşkar olunmaqdadır.
- Dövlət vətəndaşlarının xalq istehlakı məhsulları vasitəsiylə təminatı yüngül ilə yeyinti sənayesinin inkişafına bağlıdır.

Sənaye çoxlu sahələrdən ibarətdir ki, bu sahələr də daim bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərirlər. Sənaye sahəsi dedikdə isə, istehsal olunmuş məhsulların iqtisadi təyinatlarının vəhdəti, eləcə də istehlak olunmuş materialların

həmcinsliyi, kadrların peşə tərkibi və onların iş şəraitini, həmçinin də texnoloji proseslərin və texnoloji bazanın əsas xüsusiyyətlərini xarakterizə edən müəssisələrin məcmusu başa düşülür.

Sənayenin sahə quruluşu dedikdə isə, buraya daxil olan bütün komplekslərin və sahələrin, həmçinin də sənaye istehsalının ümumi səviyyəsində onun payının əks olunması başa düşülür. Sənayenin sahə quruluşu daimi olaraq hərəkətdədir, müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır. Başqa sözlə desək, elmi-texniki tərəqqinin yüksək sürətlə inkişafı şəraitində sənayenin sahə quruluşu da müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalmaqdadır. Sənayenin sahə quruluşunun yaranıb formalaşmasına müxtəlif amillərin təsiri vardır. Həmin amillərə aşağıdakıları aid etmək olar (Babayev, L.B., 2000: səh. 176):

- Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi. Məhz bu amilin təsiri ilə yeni sənaye sahələri ilə istehsallar yaranmaqdadır. Misal üçün, Elmi-texniki tərəqqinin təsiri altında son zamanlarda bir sıra sahələr meydana gəlmişdir. Həmin sahələrə misal olaraq qarışıq yem istehsalı sənayesini, enerji maşınqayırmanı, kosmik texnikanın istehsalını və s. kimi sahələri göstərmək olar;
- Dövlətin iqtisadi siyasəti. Dövlət öz siyasətini yürüdərkən iqtisadi və sosial olaraq daha səmərəli sənaye sahələrini kömək ola bilər və beləliklə də onların inkişaf sürətinə təsir göstərir;
- Sənaye emalına görə səmərəli olmuş faydalı qazıntıların dövlətdə mövcudluğu. Bu və ya digər faydalı qazıntılarla dövlət nə qədər zəngin olursa bütün digər şərtlər bir olduqda sənaye istehsalının ümumi həcmi üzrə hasilat sahələrinin payı lap çox olar;
- Əhalinin mədəni səviyyəsi ilə maddi rifah halının vəziyyəti. Əhali istehlak mallarının əldə etmək bacarığı xalqın maddi yaşayış səviyyəsindən asılıdır ki, bu isə onları istehsal etmiş sahələrin inkişafı üzrə əsasdır. Hökumətdə əhalinin orta təbəqəsinin mövcudluğu uzunmüddətli istifadə mallarını istehsal etmiş sahələrin inkişafına kömək göstərməkdədir.
- Ənənəvi formalaşan ixtisaslaşma;

- Höhümət büdcəsindən maliyyələşdirilmiş kapital qoyulumalarının plan sahə quruluşu.

Respublikamız mövcud sahəyə innovativ və mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi sahəsində mövcud geriliyin aradan qaldırılması və bunun nəticəsində də müəssisələrin uzunmüddətli dövrdə rəqabətqabiliyyətlərinin təmin olunması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirtməkdədir. Bu məqsədlə də respublikamız innovativ fəaliyyətin inkişafına xidmət edəcək müxtəlif tədbirlər işləyib hazırlayırlar.

Azərbaycanda 2017-ci il üçün sənaye texnoloji innovasiyalarına çəkilən xərclərin ümumi həcmi 21,5 mln. manat olmuşdur, bunun da 8 mln. manatı proses innovasiyalarına, 13,5 mln. manatı isə məhsul innovasiyalarına ayrılmışdır. Ümumi olaraq 2016-cı ilin rəsmi statistik məlumatlarının təhlili nəticəsində deyə bilərik ki, bu il ərzində elmə çəkilən xərclərin ümumi həcmi 117 milyon manat, tədqiqatlara yarılmış xərclərin ümumi həcmi isə 125987 manat səviyyəsində olmuşdur. (www.stat.gov.az).

Müəssisənin istehsal əhəmiyyətliliyinin artırılması üçün müəssisə, firma və təşkilatlar müəssisə üzrə istehsal və başqa xərcləri proqnozlaşdırmalı və həmin xərclərin tənzimlənməsinə və doğru idarə olunmasını aşkar etməlidirlər. Qəbul edilmişdir ki, müəssisənin doğru və uzunömürlü fəaliyyətdə oluması üçün məsrəflərin maliyyə menecmentinin doğru təhlili böyük səmərəyə malikdir. Odur ki, müəssisənin rentabelli olaraq fəaliyyət göstərməsi, özünü saxlama bacarığını təmin etmək məqsədilə müəssisə gəlirlilik yönündən üstün mövqeyə sahib olmalıdır. Müəssisənin gəlirli fəaliyyətdə oluması əsasında isə doğru investisiya siyasəti önəmli rol oynayır. Bu səbəbdən də müəssisə gəlir gətirə bilən prioritet sahələri aşkar etməli və investisiyanı məhz həmin sahələrə istiqamətləndirməlidir. Bu zaman qarşıya çıxan başlıca amil yenə də məsrəflərin maliyyə menecmentinin doğru həyata keçirilməsi siyasətidir. Ona görə ki, əvvəlcədən proqnozlaşdırılmış gəlirlər məsrəfləri üstələməli və yekun nəticədə mənfəət əldə edilməlidir. (V.İ.Bəxtiyarlı., 2012: səh.112).

Sənaye müəssisələri üzrə maliyyə menecmentinin təşkil edilməsi xərclərin doğru proqnozlaşdırılması, onların idarə edilməsi və müəssisə, firma və təşkilatın

yekun nəticədə rentabelli olaraq fəaliyyət göstərməsi, uzunmüddətli dövr üzrə rəqabətə tab gətirə bilmə zərurətindən əmələ gəlir. Maliyyə menecmenti dediyimiz zaman, adındanda məlum olduğu kimi müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının idarə olunması sistemi anlaşılır. Qeyd edilən məsələ qıraqdan nə qədər sadə və adi görsənsə də, lakin müəssisənin davamlı fəaliyyəti özəyini təşkil etdiyi üçün lazımı qədər dərin və kompleks yanaşma tələb edən məvhumdur. Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının əsasında da maliyyə siyasəti, metodları və maliyyə vasitələri, eyni zamanda maliyyə stabilliyini və artımının təmin olunması sahəsində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün doğru idarəetmə qərarlarını seçib hazırlamış insanları əlaqələndirən ehtiyatlar dayanır. Maliyyə menecmenti qarşısındakı başlıca məqsəd də məhz bu maliyyə ehtiyatlarının doğru idarəedilməsi və yekun nəticədə müəssisə, firma və təşkilatların həm qısamüddətli dövr üzrə, həm də uzunmüddətli dövr üzrə müvazinətinin saxlanmasının təmin etməkdədir. Mürəkkəb bazar konyukturası mühitində hər bir müəssisə, firma və təşkilatın davamlı fəaliyyətdə olması və bazardakı rəqabətə tab gətirə bilməsi məqsədlə həmin müəssisə, firma və təşkilatlar mütləq olaraq gəlirli və ya əhəmiyyətli, rentabelli fəaliyyətdə olmalıdırlar. Hər bir müəssisənin rentabelli olaraq işləməsinin özəyində isə xərclər və gəlirlərin maliyyə nəticələri analizi və doğru proqnozlaşdırılması dayanmaqdadır. Müəssisələrin gəlir ilə xərclərin maliyyə nəticələrinin doğru dəyərləndirilməsi yekun nəticədə bu müəssisənin istehsal yaxud satış prosesindəki əhəmiyyətliliyini yüksəltmiş olacaqd. Müəssisənin əhəmiyyətli fəaliyyətinə təsir göstərən əsas amillərə də istehsal məsrəflərinin ümumi məzmunu, ölkə ödəmələri, istehsal yaxud satış ilə əlaqəli əhaliyə ilə qeyri-əhali təbəqələrinə göstərmiş olduğu xidmətlərə əsasən xərclər və başqa xərclər aiddir. Buna görə də müəssisə. Firma və təşkilatların qısamüddətli dövrdə, həmçinin uzunmüddətli dövrlərdə əhəmiyyətli və rentabelli fəaliyyətdə ola bilməsi üçün tək şərt xərclərin doğru maliyyə nəticələrinin proqnozlaşdırılması ilə maliyyə nəticələrinin idarə edilərək müəssisənin istehsal əhəmiyyətliliyi ilə qarşılıqlı əlaqəsin müəyyən etməkdədir. Ona görə ki, istehsal prosesində gözdən yayınan istənilən çox kiçik xərc də mənfəətin azalması və ümumi plan üzrə

müəssisənin zərərlə işləməsi üçün təsir göstərə biləcək çox önəmli bir faktordur. (V.İ.Bəxtiyarlı., 2012: səh.112).

Buna görə də müəssisənin fəaliyyəti üzrə xərclərin maliyyə nəticələrinin aşkar olunması əsas prioritet olaraq qəbul edilməlidir. Müəssisənin işgüzar fəaliyyəti üzrə ən səmərəli məsələ müəssisə, firma və təşkilatların istehsal ilə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti əsasında əldə etmiş olduğu maliyyə nəticələri sayılır. Müəssisədə maliyyə göstəriciləri mənfəət ilə zərərlə ölçülə bilər.

Müəssisə, firma və təşkilatların informasiya bazasının mənbəyi kimi maliyyə uçotu bütün səviyyələr üzrə operativ məlumat ilə təmin edənləri qane etmir, mürəkkəb və çağdaş bazar iqtisadiyyatı mühitində müəssisənin gələcəkdəki inkişafının proqnozlaşdırılması və ya əlaqələndirilməsi üçün bütöv və dolğun informasiyalar əmələ gətirmir. Bu cür mövcud mühitdə mühasibat uçotu ilə maliyyə sisteminin müstəqil sahəsi olaraq idarəetmə uçotu yaradılmaqdadır.

İdarəetmə uçotunun ən səmərəli vəzifəsi istehsal prosesinin inkişaf etdirilməsi üçün optimal idarəetmə qərarlarının işlənərək hazırlanması və qəbul olunması üçün lazımı önəmli informasiyaları hazırlamaqdan təşkil olunmuşdur. Bunun yekun nəticəsində də idarəetmənin özünü bu cür optimallaşdırmaq mümkündür.

1.3. Sahə quruluşunun formalaşmasına yanaşmalar

D. Rodrikin fikirlərinə istinad etsək, iqtisadi artımın və iqtisadi yüksəlişin ən əsas mənbəyi sənaye ixracıdır. İEO ölkələrin inkişaf etmiş ölkələrə çatmasına və inkişaf etmiş ölkələr cərgəsinə qoşulmasına şərait yaradan məhz sənaye istehsalının artımı ola bilər.

Sənayenin sahə quruluşunun təhlili və sənayenin inkişafı sahəsində yerli iqtisadçı-alimlərin də müxtəlif yanaşmalarına rast gəlmək mümkündür. Belə ki, i.ü.f.d., dos Məmmədov S.M. fikirlərinə əsasən, sənayenin sahə quruluşunun inkişafında və sənaye müəssisələrin yüksək tempə fəaliyyətinin təmin edilməsində sənaye məhəllələrinin yaradılması əsas amillərdən biridir. Məmmədovun S.M. fikirlərinə istinad etsək, deyə bilərik ki, sənaye müəssisələri sahibkarlıq fəaliyyətini

həyata keçirmək məqsədilə yaradılmış, özündə bu fəaliyyətin həyata keçirilməsini təmin edəcək bütün infrastrukturlara sahib, kiçik və yaxud da orta biznes sahibkarlarının məhsul istehsal edərək istehsalçılara çatdırılmasını təmin edən ərazi kompleksidir. Sənayenin sahə quruluşu və onu müəyyən edən amilləri təhlil edən nəzəriyyəçilərdən biri də İsayev A.S. olmuşdur. İsayev A.S. isə öz tədqiqatlarını bir profil üzərində qurmuşdur. Belə ki, İsayev A.S. sənayenin bir sahəsini- neft sənayesini seçərək neft sənayesində baş verən təlatümləri, eyni zamanda da neftin qiymətindəki tərəddüdlərin baş verdiyi zaman neft sənayesinin artım və yaxud da azalma tempini müəyyən etmişdir. Nəticə aydın olmuşdur ki, neftin qiymətinin artdığı dövrdə neft sənayesi daha yüksək sürətlə inkişaf etmiş, qiymətlərin azalması şəraitində isə neft sənayesi tənəzzülə doğru addımlamışdır.

Sənayenin öyrənilməsində əvəzsiz xidmətləri olan yerli nəzəriyyəçilərdən biri də Hüseynov T.Ə. olmuşdur. Hüseynov T.Ə. kapitalist sənayesinin manufaktura formasını təhlil etmiş, eyni zamanda da sənayenin emaledici sahələrinin əsas sahə xüsusiyyətlərini araşdırmış, həmçinin də sənaye sahələrində səmərəlilik göstəricilərinin yaxşılaşdırılması istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

Hüseynov T.Ə. öz araşdırmalarında göstərmişdir ki, sənayenin yüksək sürətlə inkişafı son nəticədə əhalinin maddi rifah halının yüksəlməsinin əsas səbəbidir. Belə ki, hər bir sənaye müəssisəsi müxtəlif sayda işçiyə malikdir. Həmin müəssisənin inkişafı orada çalışanların da maddi rifah halının yüksəldilməsinə xidmət edəcəkdir.

Görkəmli alman mütəfəkkiri olan Launxard V. ayrı-ayrılıqda sənaye müəssisələrinin xammal mənbələri və həmçinin məhsulun satış bazarlarına nisbətən daha optimal yerləşdirilə bilməsi prosesini tədqiq edə bilmişdi. İstehsal xərcləri tədqiq edilə bilən bütün ərazi üçün də bərabər şərtlər ilə qəbul oluna bilirdi.

Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının əsasında da maliyyə siyasətini, üsullarını və maliyyə vasitələrini, eyni zamanda maliyyə stabilliyi ilə artımının təmin olunması sahəsində qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün doğru idarəetmə qərarlarını seçib hazırlamış insanları əlaqələndirmiş resurslar dayanmaqdadır. Maliyyə menecmentinin qarşısındakı başlıca məqsəd də məhz bu maliyyə resurslarının doğru idarəedilməsi və yekun nəticədə müəssisə, firma və təşkilatların qısamüddətli

dövrə, həmçinin uzunmüddətli dövrə müvazinətinin saxlanması təmin etməkdədir.

İstehsal prosesi öz növbəsində uzunmüddətli və qısamüddətli olaraq iki dövrə əhatə etməkdədir. İstehsalın uzunmüddətli və qısamüddətli olması istehsal məsrəflərinin də bu cür kateqoriyalara ayrılmasına zəmin yaradır. Qısamüddətli dövr məsrəflərinin heç olmazsa birinin dəyişməz olduğu, digərinin də dəyişilə biləcəyi dövr kəsiyin əhatə etməkdədir. Məhz buna görə də yuxarıda qeyd edilən sabit xərclər məhz qısamüddətli dövr üzrə özünü göstərir. Ona görə ki, sabit xərclərin əsasını daşınmaz əmlak, istehsal avadanlıqları ilə başqa bu qəbildən olan xərclər təşkil etməkdədir. İşçi qüvvəsi ilə xammal da dəyişən xərclərin əsasını təşkil etməkdədir. Qısa müddət üzrə isə müəssisə, firma və təşkilatların bina yaxud avadanlıq, istehsal vasitələrin alması çox da asan deyil, bununla bərabər əhalinin və ya qeyri-əhali qruplarının çoxalan tələbatının ödənilməsi üçün istehsalın həcmi yüksəltmək və istehsalı sürətləndirmək üçün yeni işçiləri qəbul olunması, istehsalda lap çox xammalların daxil olunması potensial imkanlardır, dəyişən xərclərin əsasında dayanmaqdadır. Uzunmüddətli dövr də müəssisə, firma və təşkilatların yuxarıda dediyimiz və ümumi olaraq bütün istehsal amilləri həcmi dəyişdiyi zaman kəsiyidir. (Məmmədov. S.M., 2003: səh. 84)

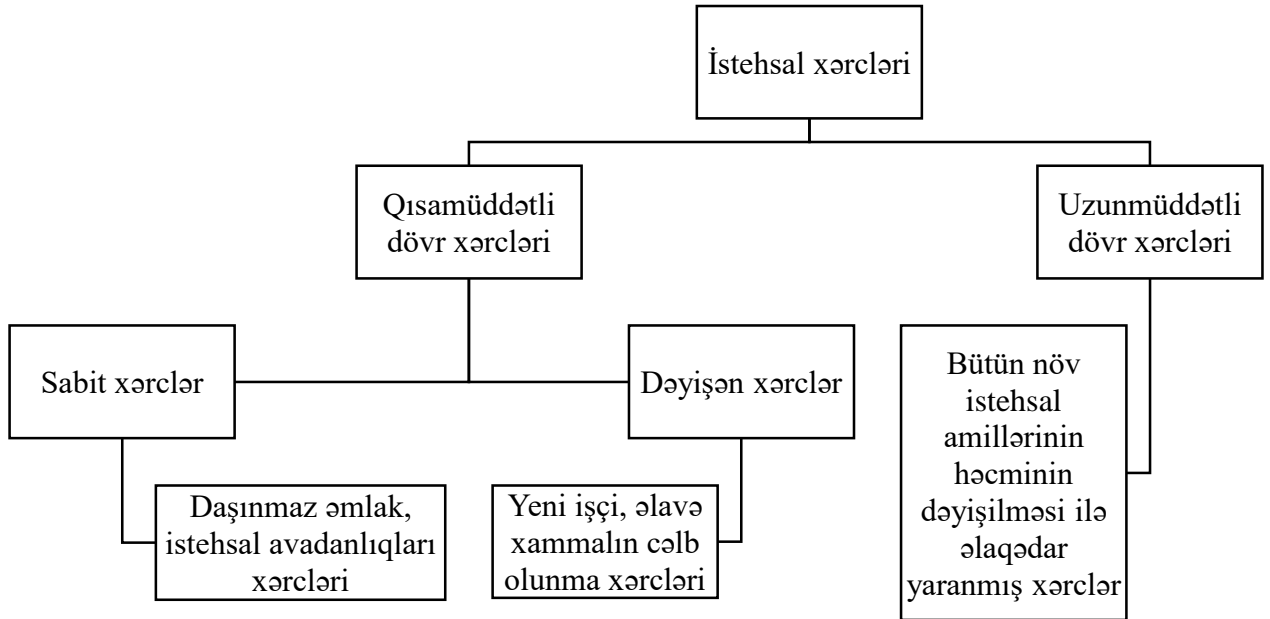
İstehsalın müntəzəm şəkildə yerləşdirilməsi nəzəriyyəsinə əsasən alman iqtisadçısı Veber A. də öz geniş töhfələrini vermişdir. Alim təsərrüfat fəaliyyəti uyğun şəkildə yerləşdirilməsindən asılı olaraq da onun üçün üzə çıxacaq daha çox iqtisadi faydanı göstərirə bildi. Sözügedən fayda istehsal üzrə və bununla yanaşı müəyyən sənaye məhsullarının satışına əsasən xərclərin ixtisarından ibarətdir və məhsul istehsalı üzrə ən az dərəcədə xərclərlə hazırlığın optimal şəkildə yerinin seçilməsi demək olardı.

Müəssisə, fiirma və təşkilatlarda maliyyə menecmentinin təşkil edilməsi xərclərin doğru proqnozlaşdırılması, onların idarə edilməsi və müəssisə, firma və təşkilatın yekun nəticədə rentabelli olaraq fəaliyyət göstərməsi və uzunmüddətli dövr üzrə rəqabətə tab gətirə bilmə zərurətindən əmələ gəlir. Maliyyə menecmenti dediyimiz zaman, adından məlum olduğu kimi müəssisənin maliyyə ehtiyatlarının

idarə olunması sistemi anlaşılır. Qeyd edilən məsələ kəndən nə qədər adi və bəsit görsənsə belə, əslində müəssisədə davamlı fəaliyyətin özəyini təşkil etdiyindən lazımi qədər dərin və kompleks şəkildə yanaşmanı tələb edən məvhumdur. (Məmmədov. S.M., 2003: səh. 84)

Aşağıdakı şəkildə istehsal xərclərinin quruluşu əks olunmuşdur:

Şəkil 2. İstehsal xərclərinin quruluşu

Mənbə: Colyn Drury, "Direct Costing". Financial Statement. 2015 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Gəlir müəssisələr ilə başqa təsərrüfat subyektlərinin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin əks etdirən önəmli iqtisadi kateqoriyalardan biri sayılır. Məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilə bilməsi nəzəriyyəsinin xüsusiyyətlərinin yeni və həmçinin novator istiqamətlərindən biri də İsveçli alim Xarqerstrandın "İnnovasiyaların diffuziyası" təklif etdiyi nəzəriyyəsidir; bu nəzəriyyəyə görə, bütün sosial-iqtisadi inkişaf prosesi birmənalı olaraq innovasiyaların yaranmasının və bununla yanaşı yayılmasının məntiqi nəticəsi idi. Yeniliklərin və ya bununla yanaşı innovasiyaların diffuziyası məkan-zaman prosesidir və onun başlıca mahiyyəti olaraq "uzun dalğaların" gedişində istehsalın əsas prioritet sahələrinin dəyişdirilə bilməsi ilə bağlı olan makroiqtisadi və həmçinin regional inkişaf çərçivəsində innovasiya ocaqlarının yaranmasının və hətta iqtisadi məkana diffuziyasının sürətinin həlledici bir rol

oynamasından ibarət olur. Bazar münasibətlərinin əsas kateqoriyası olaraq mənfəət bəzi funksiyaları yerinə yetirir. Mənfəətdə iqtisadi məzmun onun funksiyalarının əsasında izah olunur. Gəlir, əvvəla, müəssisə ilə təsərrüfat təşkilatlarının əhəmiyyətli fəaliyyətinin nəticəsi və önəmli göstəricisidir. Başqa cür desək, müəssisənin gəliri olması onun işinin faydalı olmasını göstərir. Ancaq mənfəətlilik dərəcəsi müəssisə üzrə önəmli əhəmiyyət kəsb edən iqtisadi göstərici sayılır. Müəssisə ilə təsərrüfat təşkilatlarının gəlir qazanması onun təsisçilərinin yaxud mülkiyyətçilərinin başlıca məqsədidir. Mənfəətin kəmiyyəti müəyyən amillərdən asılıdır. Onlardan bəzisi müəssisədən asılıdır, qalanı isə müəssisədən asılı deyil. (Məmmədov. S.M., 2003: səh. 84)

Mənfəət müəssisədə xüsusi kapitalının çoxalmasının başlıca mənbəsidir. Bazar münasibətləri mühitində müəssisənin sərəncamındakı mənfəətin hesabına menecerlər investisiya ilə dividend siyasətini, müəssisənin inkişaf imkanlarını müəyyən edirlər. Müəssisələrin davamlı fəaliyyəti əsasında dayanan ən önəmli amil gəlirin məbləğinin artırılması ilə bağlıdır. Ölkəmizdə fəaliyyətdə olan müəssisələrin bir çoxunun gəliri satışdan əldə edilən maliyyə ehtiyatları ilə xarakterizə edilir. Müəssisələrdə gəlirin çoxalmasına təsir göstərən bir çox amillər mövcuddur. Bu amillər aşağıda göstərilən tərkibdə verilibdir: (Xankişiyev B., Əliyev Ş., 2013: 211).

- müqavilənin şərtlərinin uyğun gələn məhsul istehsalının məbləğinin artırılması;
- maya dəyərinin aşağı salınması;
- məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- çeşidin yaxşılaşdırılması;
- istehsal fondlarından istifadənin yaxşılaşdırılması;
- əmək məhsuldarlığının çoxaldılması.

Bu yuxarıda qeyd edilən amillər xüsusilə müəssisədən asılıdır. Müəssisədən asılı olmayan amillər də sonrakılardan təşkil olunmuşdur: təbii şərait, coğrafi şərait, nəqliyyat şəraiti; məhsul istehsalı ilə satışın texniki şərtləri və s.

Ölkəmizdə fəaliyyətdə olan sənaye müəssisələrinin gəlirləri aşağıda göstərilən mənbələrin hesabına təmin olunur: (Xankişiyev B., Əliyev Ş., 2013: 239).

- əmtəəlik məhsul satışından mənfəət;

- sair məhsul ilə xidmətlərdən mənfəət;
- əsas fondların satışından mənfəət;
- satışdan kənar gəlirlər ilə xərclər.

İlk növbədə ümumi mənfəət tərkibində ümumi məhsul (iş, xidmət və d.) satışından əldə olunmuş mənfəəti qeyd etmək gərəkdir. Ona görə ki, bu mənfəət müəssisənin başlıca iş fəaliyyətindən əldə olunan mənfəətdir. Əmtəlik məhsulun satışından əldə olunan mənfəəti hesablamaq üzrə məhsul satışından əldə olunan gəlirdən ƏDV, aksizləri ilə məhsulun maya dəyərinə daxil olmuş istehsal və satış xərcləri daxildir. Nəticədə, məhsul satışından mənfəət ümumi mənfəətin önəmli hissəsini, yəni 80-90 %-ni təşkil edir. Buna görə də ümumi mənfəətin həmin hissəsinə ayrıca diqqət yetirmək gərəkdir. İlk öncə bunu qeyd edək ki, əmtəlik məhsul satışından əldə olunan mənfəətlə satılmamış məhsulun qalıqlarının dəyişməsi təsir edir. Müəssisədə qalmış bu cür qalıqların həcmi nə qədər çox olsa, bir o qədər də müəssisə az gəlir əldə edəcəkdir.

Müəssisədə satılmayan malların həcmi kommərsiya fəaliyyəti ilə satışın şərtləri və s. səbəblərdən asılıdır. Odur ki, müəssisə xeyli məhsul istehsal edə bilər, ancaq az sata bilər.

Bundan əlavə satılmayan məhsul qalıqlarında ən rentabelli məmulatların xüsusi çəkisi çoxala bilər. Beləliklə həmin qalıqların həcmi arta bilər. Müəssisə mənfəətin həcmi çoxaltmaq üçün satılmayan qalıqların məbləğ, həmçinin miqdar baxımından həcmi azalması üçün lazımi tədbirləri qəbul etməlidir.

Məhsul satışından əldə olunan mənfəətin həcminə təsir edən ən önəmli amil məhsul istehsalı ilə satışın həcmi dəyişmə göstəricisidir. Odur ki, satış həcmi nə qədər çox olarsa, müəssisə bir o qədər də çox mənfəət qazanacaqdır və əksinə. Mənfəət həmin amildən bir başa olaraq asılıdır. İndiki dövrdə istehsalın məbləğinin aşağı düşməsi (məüyyən əks təsir edən amilləri hesaba almadan, məs., qiymətlərin çoxalması) mənfəətin həcmi azalması üçün gətirib çıxarmaqdadır. Bu cür bir vəziyyət istehsalın əhəmiyyətliliyinin artırılması və texniki baxımdan təzələnməsi üçün istehsalın həcmi çoxaldılması üçün təxirə salınmayan tədbirlərin qəbul olunması zəruriliyi sayəsində ortaya çıxır. Öz-özlüyündə müəssisələr arasındakı

hesablaşma - ödəmə intizamının inkişaf etdirilməsi özü də satış şərtlərinin yaxşılaşdırılmasına, bu isə öz-özlüyündə mənfəətin həcmnin çoxalmasına səbəb olacaq. (Xankişiyev B., Əliyev Ş., 2013: 211). Məhsul maya dəyəri səviyyəsinin düşməsi özü isə əmtəəlik malın satışından mənfəətin səviyyəsinə təsir edən amillərdən biridir. Məhz satışın həcmi gəlirə bir başa təsir edirsə, mənfəətlə maya dəyərinin arasında tərs əlaqə mövcuddur. Yəni, malın maya dəyəri azaldıqca mənfəət çoxalır və əksinə. Ancaq maya dəyəri amili bəzi səbəblərin təsirinin altında olur. Buna görə də maya dəyəri səviyyəsinin dəyişməsi təhlil olunan zaman mütləq onun azalmasına və ya artmasına səbəb yaradan amilləri müəyyən etmək gərəkdir. Məqsəd istehsal ilə satış xərclərinin azalması və bunun nəticəsində mənfəətin çoxalması üçün tədbirlər işləyərək hazırlanmaqdadır.

II Fəsil AZƏRBAYCAN SƏNAYESİNİN SAHƏ QURULUŞUNUN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Sənayenin sahə quruluşunun müasir vəziyyəti

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra sənaye sahələrinin inkişafı üçün diqqət etməyə başladı. Belə bir zamanda ən əsas məsələ mövcud resursların hesabına sənaye sahələrinin inkişafının təmini idi. Bu nöteyi nəzərdən də ölkəmiz neft sənayesinin lap yüksək sürətlə inkişafına imkan yarada biləcək infrastrukturanı qurmuş oldu.

Nəinki respublikamızda bütün dünya dövlətlərində sənaye müəssisələrinin əhəmiyyətliyi ölçülməsi bu müəssisələrin istehsal həcmi və gəliri ilə ölçülür.

Neft hasilatının rayonlar üzrə coğrafiyası çox genişdir. Belə ki, qaz kondensatı da daxil olmaqla neftin hasilatında ilk yeri Xəzər dənizi və Abşeron yarımadası tutur. Xəzər dənizi və Abşeron yarımadasından ümumi həcmi 4160 min ton olan neft hasil olunmaqdadı. Bu siyahıda ikinci yeri 469 min ton neft hasilatı ilə Şirvan şəhəri tutur. Daha sonrakı yerləri isə 49 min ton neftin hasil olduğu Siyəzən və 46 min ton neftin hasil olduğu Neftçala rayonları tutur. İmişli rayonunda isə neft hasilatının ümumi həcmi qaz kondensatı da daxil olmaqla 28min ton həcmindədir. Yuxarıda qeyd olunan məlumatları aşağıdakı cədvəllə göstərə bilərik.

Cədvəl 1. Neft hasilatının coğrafiyası (qaz kondensatı daxil olmaqla, min ton)

No	Neftin hasil olduğu ərazilər	Neft hasilatının həcmi
1	Xəzər dənizi və Abşeron	4160
2	Şirvan	469
3	Salyan	304
4	Siyəzən	49
5	Neftçala	46
6	İmişli	28

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Tədqiqatımızı ARDNŞ səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi meyarları üzərində həyata keçirək. Ümumilikdə zavodda proqnoza qarşı əlavə xammal emal olunmuşdur və həmin göstərici üzrə plan 104,4 faiz yerinə yetirilmişdir. Ümumilikdə neftin ilkin emalı üzrə tapşırığa 103 faiz və kənarından daxil olmuş yarımfabrikat və digər neft məhsulları qarışığının emal proqnozuna 108,4% əməl

edilmişdir. 2017-ci il xammalın emalı və neft məhsullarının istehsalı ilə əlaqəli məlumatlar Cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Cədvəl 2. Xammalın emalı ilə neft məhsullarının istehsalı barədə məlumatlar (ton)

Xammal və neft məhsulları	2017-ci il üzrə		
	Plan	Fakt	Planın icrası %-lə
Xammalın – cəmi:	5525360	5765254	104,4
Neftin emalı	4140000	4264200	103,0
“Azərneftyağ” NEZ-dan təkrar emala qəbul olunan xammalın – cəmi:	1352168	1471159	108,8
“Azərikimya” İB-dən – ağır piroliz qətranı	7992	8551	107,0
Qaradağ QEZ-dən – qaz benzini	25200	21344	84,7
Alınan məhsullar :			
Avtomobil benzini A-95	205376	21975	10,7
Avtomobil benzini A-92	1106000	1086092	98,2
Avtomobil benzini A-80	8100	5670	70,0
Avtomobil benzinləri -cəmi:	1319476	1113737	84,4
Kimya üçün ilkin benzin fr.	-	-	-
Hidrotəmizlənmiş benzin	105840	183526	173,4
Kimya üçün benzin – cəmi:	105840	183526	173,4
Benzinlərin – cəmi:	1425316	1297263	91,0
Reaktiv mühərrik yanacağı	588735	638189	108,4
Dizel yanacağı	2063961	2039193	98,8
Açıq rəngli məhsulların – cəmi:	4078012	3974645	97,5
Məye qaz – cəmi:	239706	165637	69,1
Neft koksu	211050	234054	110,9
Təmizlənmiş quru qaz	90000	51480	57,2
Soba mazutu	204840	183127	89,4
Yüngül fleqma – MİƏİ-yə	-	82127	-
Vakuüm qazoylu (ixrac)	-	578510	-

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Neft Şirkətinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Link: www.socar.az

2017-ci ildə zavodda xammalın emalı nisbətən çox olmuşdur və bununla bağlı neft məhsullarının istehsalı artmışdır. Belə ki, 2017-ci ildə emal olunmuş xammalın ümumi həcmi ötən ilə nisbətən 4,7% və ya 289,1 min ton çox olmuşdur.

Cədvəldən aydın olur ki, hesabat ilində zavodun kollektivi benzinlərin ümumi istehsalını 90,4%, o cümlədən avtomobil benzinlərini 84,4%, reaktiv mühərrik yanacağının istehsalını 108,4%, dizel yanacağının istehsalını 98,8%, maye qazların istehsalını 69,1%, neft koksunun istehsalını 110,9% və soba mazutunun istehsalını

89,4% yerinə yetirmişdir. Ümumi olaraq benzin məhsulu üzrə istehsal proqnozunun tam icra olunmamasının səbəbi, zavoda emal üçün təhvil verilmiş neftlərin tərkibində yüksək potensiala sahib olan “Neft Daşları” növünün planla nəzərdə tutulmuş miqdarının ümumi məbləğdə az olması və ilkin emal prosesində alınmış benzin distillatının çıxımına neqativ təsir göstərməsidir.

Bazar iqtisadiyyatı mühitində müəssisənin dinmaik işinin təmin edilməsi, hazır malların satışından asılı olmaqdadır. Bunu nəzərə almaqla, hesabat dövründə həmin sahədə işlərin təşkil edilməsi və məhsulun satışı ilə əlaqəli məlumatlar 3 N-li cədvəldə göstərilmişdir .

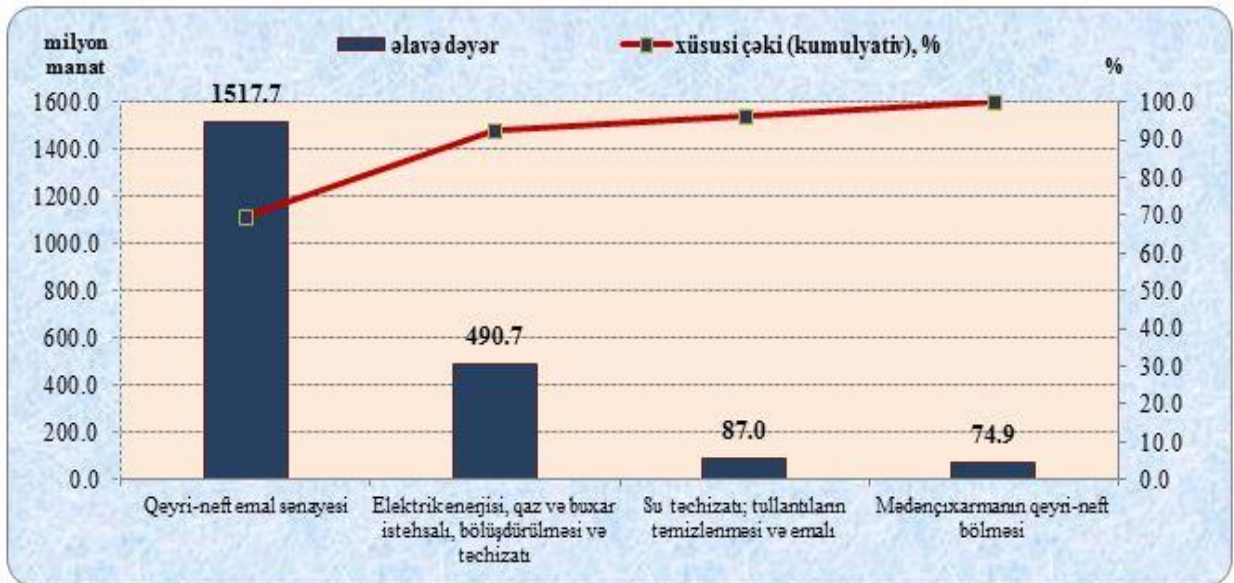
Sənayenin sahə quruluşunu təhlil edərkən müxtəlif illər üzrə sənaye istehsalının sahə strukturunun tərkibini təhlil etmək mühim əhəmiyyət kəsb edir. 2013-2017-ci illərdə sənaye istehsalının sahə strukturunun müxtəlif illər üzrə faktiki qiymətlər cədvəldə əks olunmuşdur. Bu məlumatları cədvəl şəklində Əlavələr bölməsində göstərilmişdir.

Cədvəlin təhlilindən də məlum olur ki, 2013-2017-ci illərdə sənaye istehsalının strukturunda mədənçıxarma sənayesi xüsusi paya malikdir. Belə ki, 2013-cü ildə sənayenin ümumi strukturunun 72.7 faizi mədənçıxarma sənayesinin, 21.4 faizi emal sənayesinin, 5.2 faizi elektrik enerjisi, qaz ilə buxar istehsalının payına düşür. Sənayenin sahə quruluşunda su təchizatı, tullantıların təmmizlənməsi və emalı isə sadə 0.7 faiz çəkiyə malikdir. 2014-cü ildə mədənçıxarma sənayesi ümumi sənayenin sahə strukturunun 68.5 faizini əhatə etmiş, emal sənayesi 25.1 faiz çəkiyə malik olmuş, elektrik enerjisi 5.7 faiz paya malik olmuş, su təchizatı isə evvəlki çəkisini saxlayaraq yenə 0.7 faiz paya malik olmuşdur. 2017-ci ilin rəsmi statistikasına əsasən, deyə bilərik ki, mədənçıxarma sənayesi sənayenin ümumi sahə quruluşunun 70.3 faizini təşkil etmişdir ki, bunun da içində neft hasilatı xüsusi çəkiyə malikdir. 2017-ci ildə Sənayenin sahə quruluşunun 24.4 faizi isə emal sənayesinin payına düşmüşdür. Elektrik enerjisi, qaz və eləcə də buxar istehsalı sənayenin ümumi sahə quruluşunun 4.6 faizini təşkil etmişdir. Su təchizatı, zibillərin təmizlənməsi ilə təkrar emalı isə 2017-ci ildə sənayenin ümumi sahə quruluşunun yalnız və yalnız 0.7 faizini təşkil edə bilmişdir.

Qeyri-neft sektorunun strukturunda da məhsul istehsalı üzrə qeyri-neft emal sənayesi payı 4997.6 mln. manat, elektrik enerjisi, qaz istehsalı ilə buxar istehsalı, bölüşdürülməsi ilə təchizatının payı 1261.5 mln. manat, mədənçıxarmanın qeyri-neft bölməsi payı 222.7 mln.manat, su təchizatı, zibillərin təmizlənməsi və emalı payı isə 222.4 mln. Manat olmuşdur. (www.economy.gov.az)

Cari il ərzində qeyri-neft sferasında yaradılmış əlavə dəyərin məbləği əvvəlki illə müqayisə 3.7 faiz də yüksələrək 2170.3 mln. manat səviyyəsində müəyyən edilmişdir. Qeyri-neft sektoru daxilinə isə qeyd etmiş olduğumuz ümumi 2170.3 mln. manat əlavə dəyərin 69.9 faizi (1517.7 mln. manat) qeyri-neft emal sənayesi payına, 22.6 faizi (490.7 mln. manat) elektrik enerjisi, qaz istehsalı ilə buxar istehsalı, bölüşdürülməsi ilə təchizatının payına, 4 faizi (87.0 mln. manat) tullantıların tənzimlənməsi payına, 3.5 faizi (74.9 mln. manat) isə mədənçıxarmanın qeyri-neft bölməsinin payına düşübür. Dediymiz statistik rəqəmlər aşağıda göstərilən şəkildə öz əksini tapıbdır:

Şəkil 3. Qeyri-neft sferasında yaradılmış əlavə dəyərin həcmi

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır.

Link: <http://www.economy.gov.az>

Cari il ərzində qeyri-neft sahəsi üzrə 6704.2 mln. manat həcmində məhsul istehsal edilmişdir və həmin rəqəm əvvəlki ilin müvafiq dövrünü 3.1 faiz qabaqlamışdır. “Azərneftyağ” NEZ-dən daxil olan ilkin emal benzini distillatı da plana qarşı kəsirlə təhvil verilmişdir. Bundan başqa, katalitik krekinq qurğusunda

aprel-may aylarında aparılan əsaslı təmir işləri ilə bağlı, emal olan xammalın həcmnin azalması və həmin qurğunun xammalı olan vakuum qazoylunun ixrac qiyməti sərfəli olduğu üçün, onun bir hissəsi xarici bazarda satışının təşkil edilməsi nəticəsində avtomobil benzinlərinin istehsalının azalmasına səbəb olmuşdur. Buna baxmayaraq, kimya sənayesi üçün hazırlanıb təhvil verilən hidrotəmizlənmiş benzin proqnoza qarşı artıqlaması ilə yerinə yetirilmişdir. Təmizlənmiş quru qazın "Azərikimya" İB-nin Etilen-polietilen zavoduna kəsirlə təhvil verilməsinin səbəbi cari ildə hər iki zavodda həmin məhsulu istehsal və istehlak edən texnoloji qurğuların əsaslı təmirə dayandırılması olmuşdur. Ümumi olaraq, avtomobil benzini, reaktiv mühərrik və dizel yanacağı üzrə açıq rəngli neft məhsullarının istehsal proqnozu 97,5% yerinə yetirilmişdir.

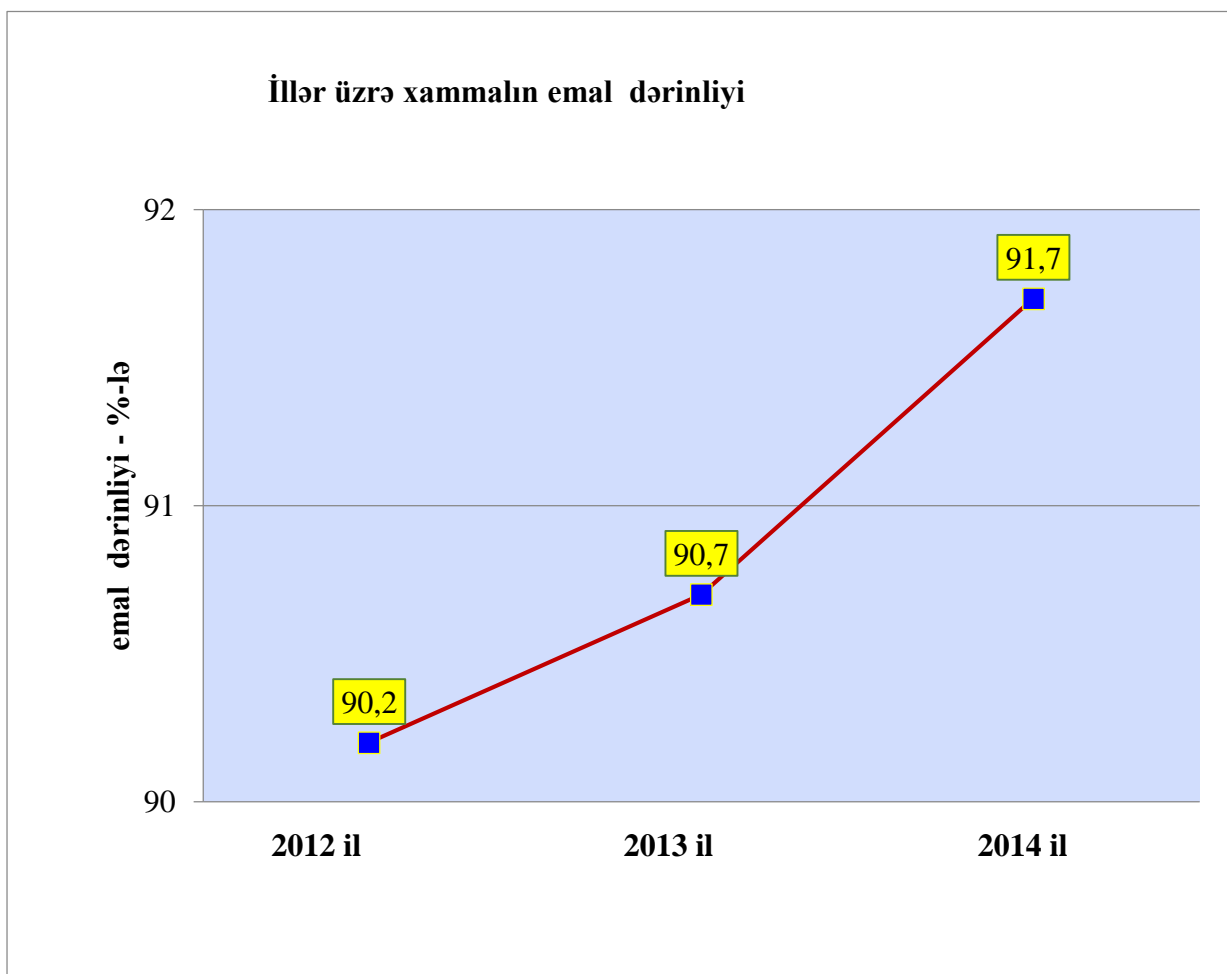
Hazırda Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin içərisində yüksək sürətlə inkişaf edən, sənayenin əsas həlqələrindən olan növü məhz neft sənayesi hesab edilir. Tədqiqatımızı ARDNŞ-in səmərəliliyinin dəyərləndirilməsi meyarları üzərində həyata keçirək. 2017-ci ildə zavodda xammalın emalı nisbətən çox olmuşdur və bununla əlaqəli neft məhsulları istehsalı artmışdır. Belə ki, 2017-ci ildə emal olunmuş xammalın ümumi həcmi ötən ilə nisbətən 4,7% və ya 289,1 min ton çox olmuşdur. Ə.C.Əmirovun adına NQÇİ-nin kollektivi öz ənənələrini 2017-ci il də uğurla davam etdirməklə, xammalın emalı proqnozunun icra edilməsinə nail olubdur. 2017-ci ildə xammalın emalı və neft məhsulları istehsalı ilə bağlı məlumatlar Cədvəl 2- də göstərilmişdir.

Ümumi olaraq idarədə proqnoza əsasən əlavə xammal emal olunmuşdur və həmin göstərici üzrə plan 104,4 % yerinə yetirilibdir. Bütövlükdə neftin ilkin emalı üzrə tapşırığa 103 faiz və kənardan daxil olmuş yarımfabrikat və digər neft məhsullarının qarışığının emal proqnozuna 108,4% əməl edilmişdir. (www.economy.gov.az)

Cədvəldən məlum olur ki, hesabat ili ərzində zavod kollektivi benzinlərin ümumi istehsalını 90,4 faiz, eyni zamanda avtomobil benzinlərini 84,4 faiz, reaktiv mühərrik yanacağının istehsalını 108,4 faiz, dizel yanacağının istehsalı 98,8 faiz, maye qazların istehsalını 69,1 faiz, neft koksunun istehsalını 110,9 faiz və soba

mazutunun istehsalını 89,4 faiz yerinə yetiribdir. Ümumiyyətlə benzin məhsulu üçün istehsal proqnozunun tam icra edilməsinin səbəbi, zavoda emal məqsədilə təhvil verilmiş neftlər tərkibində yüksək potensiala sahib olan “Neft Daşları” növünün plan ilə nəzərdə tutulmuş miqdarının ümumi məbləğdə az olması və ilkin emal zamanı alınmış benzin distillatının çıxımına neqativ təsir göstərməsidir. “Azərneftyağ” NEZ-in özündən daxil olmuş ilkin emal benzin distillatı da plan qarşısında kəsirlə təhvil verilibdir. Bundan əlavə, katalitik krekinq qurğusu üzrə aprel-may aylarında aparılmış əsaslı təmir işləri ilə əlaqəli, emal edilən xammal həcmnin azalması və bu qurğunun xammalı sayılan vakuum qazoylunun ixrac dəyəri sərfəli olduğuna görə, onun bir qismi xarici bazarda satışının təşkil olunması nəticəsində avtomobil benzinləri istehsalının azalmasına səbəb olubdur. Lakin, kimya sənayesi üzrə hazırlanıb təhvil verilmiş hidrotəmizlənmiş benzin proqnoza əsasən artıqlaması ilə yerinə yetirilibdir. Ümumilikdə, avtomobil benzini, reaktiv mühərrik ilə dizel yanacağı üzrə açıq rəngə sahib neft məhsulları istehsal proqnozu 97,5 faiz yerinə yetirilmişdir. (www.economy.gov.az) 2017-ci ildə zavodun başlıca fəaliyyəti ilə əlaqəli işlərin optimallaşdırılması, texnoloji qurğuların, bilavasitə təkrar emal proseslərinə məxsus katalitik krekinq ilə tədrici kokslaşma qurğuları gücündən əhəmiyyətli istifadə olunması, emal prosesi zamanı əmələ gələn ağır və ucuz mazut ehtiyatının qalıq komponentlərindən yüksək ödənişə malik neft məhsullarının istehsalın çoxaltmaq mümkün olubdur. Bunun sayəsində, hesabat dövrü ərzində zavodda neft emal dərinliyi plana qarşı 0,7% artaraq, 91,7% olmuşdur. 2013-cü ilin son məlumatlarına nəzərən emal dərinliyi 1% artmışdır (Şəkil 4). Faktiki olaraq, bu hesabat ilində müəssisədə 5486,9 min t. neft, 22,6 min t. Qaradağ QEZ-in qaz benzini, 15,7 min t. “Azərikimya” İB-nin ağır piroliz qətranı, 0,1min t. neft məhsulları qarışığı emal edilmişdir. Ümumiyyətlə zavodda 5443,0 min t. xammal emal olunmuşdur. Nəticədə, 2016-cı il zavodda həmin göstərici 99,2% yerinə yetirilibdir.

Şəkil 4. Ə.C.Əmirov adına NQÇİ-də xammalın illər üzrə emal dəriniyi

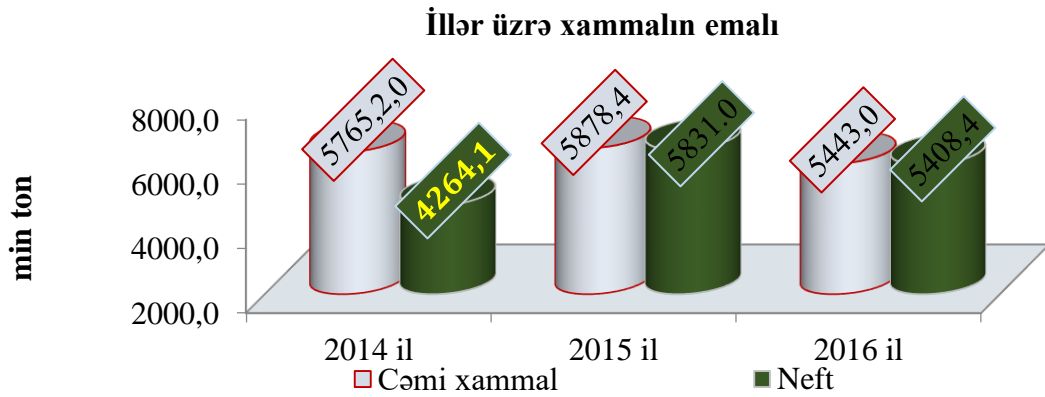

Mənbə: Azərbaycan Respubliksi İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır.
Link:<http://www.economy.gov.az>

2015-ci ilin yekunlarına nəzərən müqayisədə, 2016-cı il ümumi xammalın emalı 435,4 min t. az olubdur və həmin göstərici üzrə geriləmə 8 faiz olmuşdur. Bununla əlaqəli, neft məhsullarının istehsalı isə xeyli azalıbdır. Ümumi olaraq isə, 2016-cı il bütün texnoloji qurğulardakı emal edilmiş xammalın məbləği 2015-ci ildəkindən 744,9 min t. və ya 6,1 faiz az olubdur. Bazar iqtisadiyyatı mühitində müəssisənin dinamik işinin təmin edilməsi, hazır malların satışından asılıdır. Bunu nəzərə alaraq, hesabat dövründə həmin sahədə işlərin təşkili, məhsulun satışı ilə əlaqəli məlumatlar 3 N-li cədvəldə göstərilibdir. Məlumatlardan aydın olur ki, 2014-cü il neft məhsullarının satışına əsasən tapşırıq proqramı 107,5 faiz yerinə yetirilibdir.

Məlumatlardan görüldüyü kimi, yanacaq-enerji ehtiyatlarından qənaətlə istifadə edilmişdir

Şəkil 5. İllər üzrə xammalın emalı

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır.

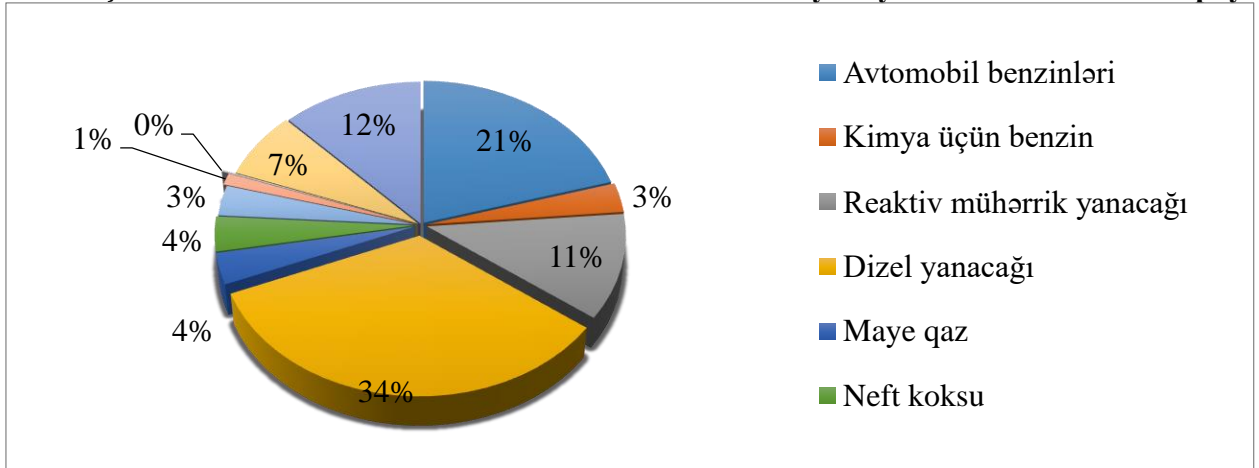
Cədvəl 3. Neft məhsullarının satışı haqqında məlumatlar (ton)

Neft məhsullarının adları və satışın istiqamətləri	2014-cü il üzrə		
	Plan	Fakt	Planın icrası %-lə
1	2	3	4
Avtomobil benzinləri	1319476	1080651	81,9
Kimya üçün benzin - cəmi:	105840	183526	173,4
Reaktiv mühərrik yanacağı	588735	629358	106,9
Dizel yanacağı	2063961	2018554	97,8
Maye qazlar	239706	167075	69,7
Neft koksu – cəmi:	211050	259169	122,8
Təmizlənmiş quru qaz	90000	51480	57,2
Soba mazutu	204840	48547	23,7
Vakuüm qazoylu	-	578510	-
Yüngül fleqma	-	82127	-
C ə m i :	5159360	5548660	107,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır.

2016-cı ildə zavoddakı xam neft emalından 5547,9 min t. müxtəlif növ əmtəəlik neft malları istehsal olunmuşdur. Bunlardan, 1313,2 min t. benzinlər, 2509,2 min t. reaktiv mühərrik ilə dizel yanacaqları, 185,6 min t. maye qaz, 206,6 min t. neft koksu, 179,1 min t. neft bitumu, 68,4 min t. orta və az dövrə sahib mühərrik yanacağı, 9,8 min t. sürtkü yağları, 398,6 min t. soba mazutu və 677,4 min t. sair neft məhsulları olmuşdur.

Şəkil 6. 2016-cı ildə ümumi əmtəlik istehsalında ayrı-ayrı neft məhsullarının payı

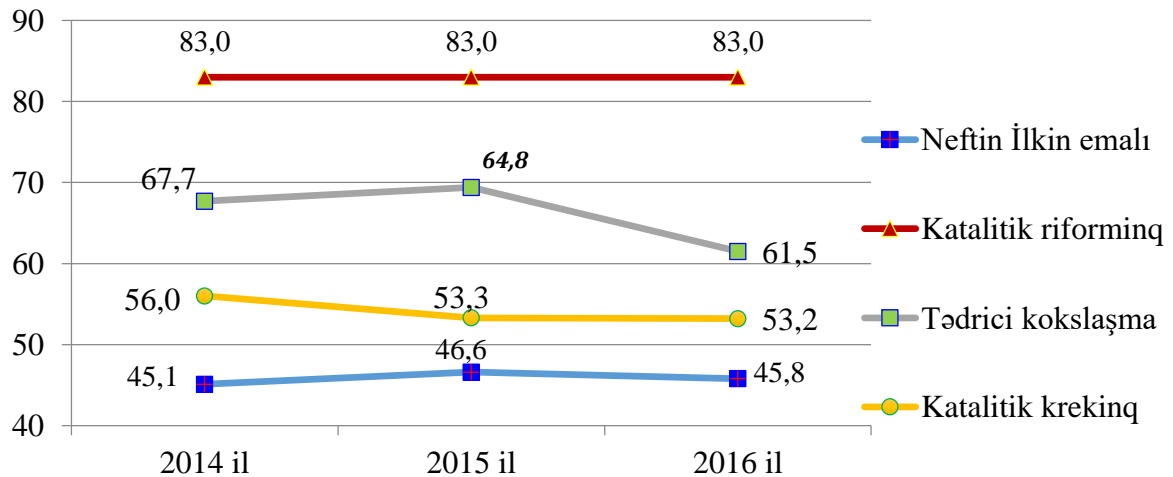

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır.

Link: <http://www.economy.gov.az>

2016-cı ilin axır ayında zavoda emal üzrə daxil olan neftin kəskin azalmağı qurğuların hamısının emal dinamikasına neqativ təsir göstərmişdir. Bundan əlavə, tədrici kokslaşma qurğusu üzrə emal həcmnin azalması - «mazut rejimi» ilə, katalitik krekinq qurğusunda da, istehsal olunmuş sabit benzin ilə maye qaz məhsullarına yer olmaması ilə əlaqəli olmuşdur. Bu qurğular aşağı məhsuldarlıqla istismar olunmamışlardır.

Şəkil 7. İllər üzrə texnoloji qurğularda məqsədli məhsulların faktiki çıxımı (%-lə)

Mənbə: World Investment Report 2016, Unated Nations Piblicatin, 2016.

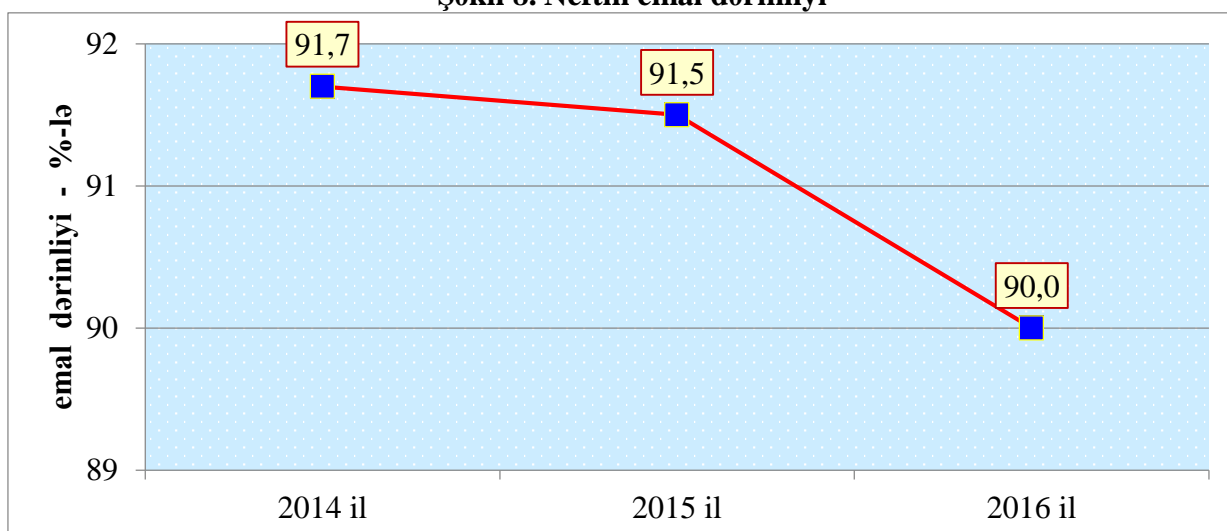
Link: <https://unctad.org>

Krekinqin 100-cü hidrotəmizləmə bölməsindəki emal həcmnin kəsirlə icra ediləməsinin səbəbi, həmin bölməyə planla nəzərdə tutulmuş dizel yanacağı distillatının bir qisminin zavodun başqa, eyni təmizləmə prosesləri işinin

əhəmiyyətli təşkili üzrə 21 saylı qurğunun "Merikem" hissəsində, 22 saylı qurğunun qələviləşdirilmə qovşağı və 501 saylı hidrotəmizləmə qurğusundakı emalı ilə əlaqəlidir. Bitum istehsal qurğusunun emal həcmi, baxılmış hesabat dövründə həmin proseslərdə istehsal edilən məhsulunun tələbat ilə əlaqəli olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, 2016-cı ilin başlanğıcından yaranan iş şəraitinə müvafiq müəssisənin əsas fəaliyyətinin optimallaşdırılması üçün və daxili texniki imkanlarını nəzərə almaqla, texnoloji qurğuların və bilavasitə də təkrar emal proseslərinə məxsus katalitik krekinq ilə tədrici kokslaşma qurğuların gücündən əhəmiyyətli istifadə olunmuşdur. Hesabat dövrü üçün neftin faktiki olaraq emal dərinliyi plan səviyyəsində icra edilərək, 90 faiz olmuşdur. 2015-ci il yekunlarına nəzərən zavodda neftin emal dərinliyi 1,5% azalmışdır. Əvvəlki ilin yekunlarına nəzərən, 2016-cı il məqsədli məhsulların çıxımı zamanı azalma qeydə alınmışdır. Bu da, zavoda təhvil verilmiş neftlərin ümumi həcmi üçün "Neft Daşları" növünün planda nəzərdə tutulmuş miqdardan azlığı, ilkin emal üzrə 21N-li ED-AVQ-6 qurğu bölmələrində digər ağır fraksiyaların emalı, 202 və 305N-li ED-AVQ-2 qurğularındakı alınmış dizel fraksiyasının (dizel yanacaq distillatı) tərkibindən solyar fraksiyasın ayrılması və hazırlanmış dizel məhsulunun ixrac potensialın artırılması üçün bağlı olubdur. Tədrici kokslaşma ilə katalitik krekinq qurğularındakı məqsədli məhsulların çıxım tempinin azalması, tapşırığa görə ilin soyuq ayları "Azərenerji"-ni soba mazutu məhsuluyla təmini üçün zavodda "mazut rejimi" tətbiq olunmuşdur və bununla əlaqəli həmin qurğuların istismar edilməsi qismən məhdudlaşmaqla, ağır fraksiyaların istehsalı üçün üstünlük veriləlidir. Katalitik riforminq qurğusunda məqsədli məhsulun çıxımı sabit qalıbdır. (www.economy.gov.az)

Hesabat dövründə daxil olmuş neftin və digər xammalın iqtisadi baxımdan əhəmiyyətli emalının təşkil olunması məqsədilə zavodda mütərəqqi texnologiyanın istehsalata tətbiq edilməsi, müasirləşdirmə və avadanlıqların təzələri ilə əvəz olunması, texnoloji proseslər üzrə avtomatik idarəetmə sistemlərinin tətbiq edilməsi, xammal ilə yanacaq-enerji ehtiyatlarına qənaət olunması yönündə yenidənqurma işləri davam etdirilibdir.

Şəkil 8. Neftin emal dərəcəsi

Mənbə: World Investment Report 2016, Unated Nations Piblicatin, 2016.

Link: <https://unctad.org>

Əvvəlki illərə nəzərən, 2017-ci il də zavoda emal məqsədilə daxil olmuş xammalın həcmi bir xeyli artsa belə, texnoloji qurğular layihə gücündən az olubdur. Odur ki, onların bir çoxunun balans güclərindən tam istifadə olunmamışdır. Onlardan, ilkin emal üçün 21N-li ED-AVQ-6 qurğunun balans gücündən istifadə – 79,8 faiz, 31N-li katalitik riforminq qurğusu üzrə – 58,9 faiz, 43N-li ağır neft mallarının tədrici koklaşdırılması qurğusu üzrə – 102,6 faiz, 55N-li Q-43-107M katalitik krekinq qurğusu üzrə - 79,7 faiz, həmin qurğunun 100 saylı hidrotəmizləmə bölməsi üçün - 93,4 faiz, 67N-li naften turşuları istehsal qurğusunda - 3,8 faiz və 66N-li kimyəvi təmiz su istehsalının qurğusunda da - 99,5 faiz olmuşdur.

2017-ci ildə zavodda emal dərəcəsi 91,7% olmuşdur. 2016-cı ilin yekunları ilə müqayisədə 1% və 2015-ci ilin yekunlarına nəzərən 1,5% artmışdır. Hesabat dövründə bu göstəricinin, yaxşılaşmasına səbəb texnoloji qurğuların və bilavasitə də təkrar emal proseslərinə məxsus katalitik krekinq ilə tədrici koklaşma qurğularının güclərindən səmərəli istifadə edilməsi olubdur.

Hesabat ili ərzində texniki-təşkilati tədbirlərin hazırlanma və yerinə yetirilməsi üçün ayrıca diqqət edilmişdir. Odur ki, tərtib edilmiş texniki-təşkilati tədbirlər planı üzrə nəzərdə tutulmuş 40 tədbirdən il boyu 27 tədbir tam şəkildə yerinə yetirilmişdir.

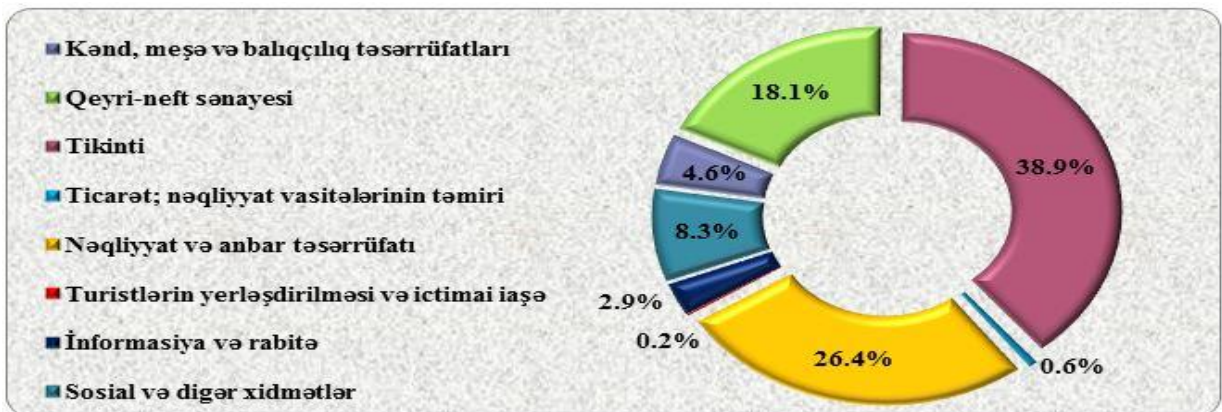
2.2. Azərbaycan sənayesinə yönəldilən investisiyaların təhlili

Qeyri-neft sektorunun inkişafı və həmin sektorların inkişafı sayəsində iqtisadiyyatın neftdən asılı olmasının aradan qaldırılması məqsədilə həmin investisiya qoyuluşlarını sürətləndirmək önəmli prioritet sahələrə çevrilməkdədir. Buna görə də qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitalla yatırılmış investisiyalar önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Cari il ərzində iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyanın 41.7%-i qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür ki, bu da 4623.0 milyon manat deməkdir. Əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların strukturunda çox böyük payı tikinti sahəsi, daha sonrakı yeri isə nəqliyyat və anbar təsərrüfatı tutur. İlk üçlüyü isə qeyri-neft sənayesi tamamlayır. Qeyri-neft sektorunun başqa alt sahələri üzrə əsas kapitalla istiqamətlənmiş investisiyaların qoyuluşu aşağıda göstərilən diaqramda ifadə edilmişdir:

Bu, yaxın keçmişdəki xarici investisiyadan asılı olan dövlətimiz indi özünün xarici dövlətlərdə ayrı-ayrı layihələrə sərmayə yatırma faktıdır. Əlbəttə, müasir dövrdə ölkəmiz artıq borc alan dövlət deyil, borc verən dövlətdir. Maliyyə perspektivlərinin genişlənməyi, valyuta resurslarının lap çox artması (hazırda 42 mlrd. dollardan çoxdur) ölkəmizə bu imkanı verir ki, öz strateji maraqlarının təmin olunması şərti ilə tərəfdaş xarici dövlətlərə böyük həcmdə investisiyalar yatırmış olsun.

Şəkil 9. Qeyri-neft sektorunun digər alt sahələri üzrə əsas kapitalla yönəlməmiş investisiyaların qoyuluşu

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır.

Link: <http://www.economy.gov.az>

2010-cu il ortalarında Belarusiya Prezidenti Aleksandr Lukaşenkonun ölkəmizə səfərində Belarusun ölkə başçısının Azərbaycan Prezidenti ilə bir sıra önəmli məsələləri müzakirə etməsi ilə yanaşı, 200 milyon dollar məbləğində qısamüddətli kreditin alınması haqqında razılıq əldə edilmişdir. Əlbəttə ki, ölkə başçıları səviyyəsində həmin məsələnin danışıqlar mövzunu olması, birinci növbədə, ölkəmizin maliyyə perspektivləri ilə tərəfdaş dövlətlərə hər zaman dost münasibət göstərməsindən irəli gəlməkdə idi. Bundan sonra “Belaruskalium” şirkətinə 300 mln. dollar kreditin verilməsi də məhz həmin amillərin nəticəsi idi. Cədvəldə iqtisadiyyata yatırılmış investisiyaların həcmi Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən müəyyənləşdirilmişdir. İlk bu cür vəsait Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmiryol xətti çəkilişinə əsasən 2007-ci il kredit olaraq Gürcüstana verilmişdir. Aşağı faizlə birinci olaraq verilmiş 220 mln. dollar kredit növbəti pillələlərdə 775 mln. dollara çatır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun dövlət üçün səmərəsinə gəldikdə isə qeyd etmək gərəkdir ki, həmin layihənin icraçısı, onu əsas maliyyələşdirmiş tərəf məhz Azərbaycandır. Həmin yol regiondan Türkiyəyə, eyni zamanda Avropaya daşınmaqda olan yüklərin həcmi çox artacaqdır. BTQ eləcə də Azərbaycan ilə Avropanın arasındakı ən qısa dəmiryolu əlaqəsi sayılır ki, onun da Azərbaycanın iqtisadi maraqları üzrə hansı dərəcədə önəmli olmasını şərh etmək üçün ehtiyac yoxdur. 2012-ci il isə ölkəmizdə kredit verilmiş dövlətlərin coğrafiyası genişlənməmişdi. Azərbaycan Serbiya və Monteneqra arasında Liq və Prelina ərazilərini birləşdirmiş “XI Dəhliz” avtomagistralının tikintisi üzrə Serbiyaya 300 mln. avro kredit ayırıbdır. Bunu da bildirməliyik ki, 3 ili güzəştli şəkildə 4 faizlə 15 il müddətinə verilmiş kredit hesabına inşa edilən sözügedən magistralın çəkilişi zamanı Azərbaycanın şirkətləri də iştirak edirlər.

Siyahını artırmaq da olar. Lakin qısa olaraq qeyd etmək olar ki, son dövrlər Azərbaycan xarici dövlətlərə 10 mlrd. dollardan çox investisiya yatırmışdır. Onun 5 mlrd. dollardan çoxu Türkiyəyə, 1 mlrd. dollara yaxını Gürcüstana yatırılıbdır. Bununla belə, Azərbaycanın xaricə yatırmış olduğu sərmayələrin məbləği illər keçdikcə çoxalır. Son 3 ilin göstəricilərinə nəzər salsaq, həmin dinamikanı aydın olaraq görmək mümkündür

Odur ki, əgər 2010-cu il Azərbaycanda xarici dövlətlərə qoyulan investisiyaların həcmi 232mln., 2011-ci ildə 533 mln. dollar olubsa, əvvəlki il bu miqdar 1 mlrd.125 mln. dollara çatmışdır. Bu yerdə bir önəmli faktı da qeyd edək ki, Azərbaycanın investisiya yatırmış olduğu ölkələr sırasında adlarını sadaladıqlarımızdan (Belarus, Serbiya, Türkiyə və Gürcüstan) başqa, Rusiya, Moldova, Ukrayna ilə habelə İsveçrə kimi inkişaf etmiş dövlətlər var.

Cədvəl 4. İqtisadiyata qoyulmuş investisiyaların həcmi

	2011-ci il	2012-ci il	2013-cü il	2014-cü il	2015-ci il	2016-cı il
Bütün mənbələrə girən investisiya qoyuluşları (əcnəbi investisiyalar nəzərə alınaraq) mlyn.manat	17 048.8	20 251.1	21 448.2	21 890.7	20 057.4	22 868.5
mlyn.dollar	21.588.9	25.777.8	27.340.0	27.907.5	19.547.2	14.329.5
Xarici investisiyalar mlyn.manat	6.849.8	8.102.7	8.269.3	9.175.7	10.998.9	16.216.1
mlyn.dollar	8.673.9	10.314.0	10.540.9	11.697.7	10.719.1	10.161.1
Daxili investisiyalar mlyn.manat	10.199.0	12.148.4	13 178.9	12.715.0	9.058.5	6.652.4
mlyn.dollar	12.915.0	15.463.8	16.799.1	16.209.8	8.828.1	4.168.4

Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Link: www.economy.gov.az

Xaricə yatırılmış sərmayələrin dövlətimizin iqtisadi baxımdan qüdrətlənməyinə imkan verdiyi, həmçinin uzunmüddətli strateji maraqlarının təmini danılmayan fakt hesab edilir. Buna görə də ölkəmizin investisiyalarına dünyada çoxalmış marağı çox önəmli fakt olaraq qəbul etmək gərəkdir. Bilavasitə də dünyadakı görkəmli maliyyə institutlarının gələcək dövr ərzində ölkəmizin investisiya potensialının yüksələcəyi barədə müsbət proqnozlar vermiş olduğu indiki vaxtda. Yeri gəlmişkən, Dünya Bankı proqnozlarına görə, ölkəmiz ortamüddətli perspektivdə önəmli xarici investor dövlətə çevriləcək. Bu sahədə başqa önəmli məqam Azərbaycanda iqtisadiyyatın ayrı-ayrı bölmələri üzrə müvəffəqiyyətlə fəaliyyətdə olan, nəticədə maliyyə perspektivlərini bir qədər artırmış holdinqlərin olmasıdır. Az müddət ərzində yaradılan münbit şərait və olunan güzəştlərin hesabına

formalaşmış sahibkarlar təbəqəsi hazırda ölkə iqtisadiyyatının önəmli qüvvəsinə çevrilmişlər. Hazırda isə onların sorağı xarici dövlətlərdən gəlir. Buna müvafiq olaraq bu gün Azərbaycanın dünyada investor dövlət olaraq tanınmasında qeyd edilən holdinqlərin rolu az deyildir.

Cədvəl 5. Xarici investisiyalar (mln. doll.)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Cəmi xarici investisiya	8.673.9	10.314.0	10.540.9	11.697.7	10.719.1	10.161.1
o cümlədən:						
Maliyyə kreditləri	3.692.	3.135.5	2.655.8	1.880.6	2.210.2	2.197.8
Neft sektoruna	3.407.	4.287.8	4.935.2	6.730.7	6.622.7	5.617.4
Qeyri-neft sektoruna	886.0	1.094.5	1.041.0	1.318.5	860.4	1.706.2
Türkiyə	89,1	185,9	401,3	481,4	220,4	307,5
ABS	73,8	92,5	24,4	89,3	18,9	38,2
İran	11,2	-	-	40,5	0,002	0,2
Almaniya	32,5	45,6	15,1	51,0	60,2	36,4
Rusiya	35,0	21,8	36,1	13,6	15,9	363,2
Böyük Britaniya	148,8	149,3	136,0	153,5	173,2	174,4
Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri	75,3	92,4	109,3	90,2	104,0	60,2
İsveçrə	26,7	79,4	18,2	18,9	15,7	370,5
Fransa	14,3	14,4	6,1	7,2	4,5	5,5
Kipr	-	6,6	5,4	0,2	1,1	0,1
Cin	-	6,7	5,7	9,7	3,3	1,5
İtaliya	-	22,1	21,3	21,2	14,6	11,6
Yaponiya	2,5	5,4	3,0	2,9	3,4	0,5

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Link: www.stat.gov.az

Bilavasitə, 2016-cı il “Karat Holding” şirkəti 25 mln. dollar həcmində Yessentuki şəhərindəki “Mənbə” sanatoriya-kurort mərkəzini istismara vermişdir. “Azersun Holding” şirkəti Krasnodar ərazisində 8 mln. dollar məbləğində meyvə və tərəvəz konservləri istehsal etmiş zavod, eyni zamanda 3 mln. dollarlıq çay fabriki var/Karvan-L” şirkətinin özü Kabardino-Balkar şəhərindəki “STALPROM” şirkətinin yaradılması və təchiz olunmasını və Dağıstanda 1,5 mln. dollar həcmində “Anji” idman kompleksinin inşası layihələrini gerçəkləşdirimişdir. “Matanat-A” şirkətinin tərəfindən Krasnodar ərazisində 33 mln. dollar həcmində quru tikintisinin qarışıqları istehsalı inşa olunmuşdur.

Xarici investisiyaların cəlb olunması üzrə ölkənin apardığı tədbirlər birinci növbədə əhəmiyyətli investisiya şəraitinin yaradılmasına, yəni ki, investisiya

potensialının yüksəldilməsi və investisiya risklərinin minimallaşdırılması üçün yönəldilməlidir (Mehtiyev A., 2017)

Son zamanlarda dünyada birbaşa xarici investisiyaların həcmi qeyri bərabər dəyişməkdədir. 2011-cu il dünya üzrə birbaşa xarici investisiyaların gəlməyi 1,389 trln.ABŞ dollar olmuşdur. 2012-ci il həmin göstərici 1,567 trln., 2015-cü il cəmi 1,277 trln., 2016-cı il isə qalxaraq 1,762 trln. olmuşdur. Birbaşa xarici investisiyalar getməsi də qeyri-bərabər dəyişməkdədir. 2011-cu il dünyadakı birbaşa xarici investisiyaların getməyi 1,392 trln., 2013-cü il 1,308 trln, 2016-cı il isə 1,474 trln olmuşdur. Cədvəl 6 və cədvəl 7-də 2011-2016-cı illər dünyada birbaşa xarici investisiyalar axınları dünya üzrə paylanması veriləndir (<http://tradingeconomics.com> - 2018).

Xarici investisiyanın fəaliyyəti ilə məşğul olmuş sahibkarların həmin fəaliyyətin ayrı-ayrı səviyyələr üzrə tənzimlənməsi cəhətləri ilə tanış olması effektiv fəaliyyətin əsas şərtidir. Xarici investisiyaların məbləğinin yüksək sürətlə çoxalması, həmin proseslərin dünya iqtisadiyyatı inkişafındakı vəzifəsinin yüksəlməsi xarici investisiya fəaliyyətin tənzimlənməsi məsələlərini də aktual edir.

Cədvəl 6. 2010-2015-ci illərdə birbaşa xarici investisiyaların gəlməsinin dünya regionları üzrə paylanması (mlrd. ABŞ dolları)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dünya üzrə cəmi	1388,8	1566,8	1510,9	1427,2	1277,0	1762,2
Avropa	431,69	478,06	483,20	323,37	305,99	503,57
Avropa İttifaqı	384,95	425,84	446,45	319,46	292,03	439,46
Şimalı Amerika	226,45	269,53	231,54	283,25	165,12	428,54
ABŞ	198,05	229,86	188,43	211,50	106,61	379,89
Afrika	43,57	47,79	55,16	52,15	58,30	54,08
Asiya	412,41	426,70	409,55	431,41	467,94	540,72
Çin	114,73	123,99	121,08	123,91	128,50	135,61
Latın Amerikasası və Karib dənizi hövzəsi	167,12	193,32	190,51	176,00	170,28	167,58
MDB	58,19	70,34	60,27	78,79	50,14	28,81
Azərbaycan	0,563	1,465	2,005	2,632	4,430	4,048

Mənbə: World Investment Report 2016, Unated Nations Piblicatin, 2016

Link: <https://unctad.org>

Cədvəl 7. 2010-2015-ci illər birbaşa xarici investisiyaların getməsinin dünya regionları əsasən paylanması (mlrd ABŞ dolları)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Dünya üzrə cəmi	1391,9	1557,6	1308,8	1310,6	1318,5	1474,2
Avropa	585,48	558,66	411,40	319,73	311,03	576,25
Avropa İttifaqı	478,91	491,73	351,72	272,93	296,36	487,15
Şimali Amerika	312,50	448,72	374,06	362,81	372,24	367,15
ABŞ	277,78	396,57	318,20	307,93	316,55	299,97
Afrika	8,670	6,122	12,386	15,543	15,163	11,325
Asiya	291,49	318,61	302,35	358,86	397,57	331,83
Çin	58,81	74,65	87,80	107,84	123,12	127,56
Latın Amerikasası və Karib dənizi	57,25	48,26	41,50	32,29	31,43	32,99
MDB	50,03	55,11	32,46	75,18	71,28	30,53
Azərbaycan	37.08	39.29	41.28	47.55	48.47	54.94

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Link: www.stat.gov.az

2.3. Sənayenin sahə quruluşunun qiymətləndirilməsi

Sənayenin sahə quruluşunu təhlil və tədqiq etmək üçün məzmununa və eləcə də hesablanmasına görə çox da mürəkkəb olmayan bir qrup göstəricilərdən istifadə olunur. Həmin göstəricilərə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

- Ölkə sənayesinin kompleks səviyyəsi və ya sənaye sahələrinin sayı
- Məhsul istehsalı həcminə, mövcud istehsal əsas fondlarının dəyərinə və sənaye istehsal heyətinin sayına görə ayrı-ayrı sahələrin bütünlükdə sənaye üzrə malik olduqları xüsusi çəkisi;
- Sənaye sahələrindən hər hansısa birinin artım sürəti;
- Sahələrin bütünlükdə sənayeni və bir-birlərini inkişaf sürətinə görə qabaqlama əmsalı

Üçüncü əsas göstəricini düstur şəklində aşağıdakı kimi yazmaq olar:

$$S_{ar.sür} = H_{hes} \div H_{baza} \times 100\%$$

Burada: $S_{ar.sür}$ -Sənayenin artım sürəti, H_{hes} –hesabat ilində sahə istehsalının həcmi, H_{baza} -baza ilində sahə istehsalının həcmnin əsas göstəricilərdir.

1980-2000-ci illər dövründə inkişaf etməkdə olan bir sıra ölkələrinin hökumətləri iqtisadi inkişafı hədəfləyən islahatlar həyata keçiriliblər. Dayanıqlı iqtisadi artıma nail bilsələr də, başqa qrup dövlətlər (adətən Latın Amerikasını dövlətləri və s.) buna dayanıqlı artımı təmin edə bilmədilər. 43 ölkənin islahat təcrübəsini müqayisəli təhlil edən bir qrup iqtisadçı gəlidiyi nəticəyə görə, dayanıqlı iqtisadi artımı hədəfləyən hökumətlərin uğuru həlledici dərəcədə aşağıdakı amillərdən asılıdır (Bəxtiyarlı V.İ., səh.219):

➤ sənaye məhsullarının ixracına üstünlük verilməsi - dayanıqlı artımı təmin etmiş dövlətlərin hamısı adətən sənaye məhsullarının ixrac sahəsində bir çox irəliləyişlər əldə etmişlər;

➤ milli valyuta məzənnəsinin süni olaraq möhkəmlənməsinə yol verilməməsi – müvəffəqiyyət qazanan dövlətlər valyuta kursunu dövlətin gerçək gəlirlərinə (tədiyə balansının gerçək durumuna) əsasən tənzimləyə bilmişlər, dayanıqlı artımı əldə edə bilməyən dövlətlərdə milli valyuta məzənnəsi süni olaraq yüksəldilmiş olub;

➤ dövlət idarəetmə sektoru miqyası - dayanıqlı artıma nail olmuş dövlətlərdə dövlət idarəetmə sahəsi o biri dövlətlərlə müqayisədə kiçik olmuş və onlar lap diqqətli vergi-büdcə siyasəti gerçəkləşdirərək inflyasiya prosesini nəzarətə götürə bilmişlər;

➤ xarici ticarət liberallaşdırılması - dayanıqlı iqtisadi artışı təmin edən dövlətlərin bir çoxu idxalın liberallaşdırılması üçün getməyiblər (bəzi məhsulların idxalı üzrə kəskin müvəqqəti məhdudiyətlər qoyulubdu), bununla belə onlar gerçəkləşdiridikləri daha aktiv ixrac siyasəti nəticəsində dünya təsərrüfatına lap açıq olublar;

➤ iqtisadi imkanlar üzrə əlçatanlıq (misal üçün, təhsil səviyyəsi, maliyyə çıxışı və s.) - dayanıqlı artım dövlətlərinin hamısı vətəndaşların daha yüksək təhsil səviyyəsi (məktəbəqədər, orta, orta ixtisas və peşə, həmçinin ali ixtisas təhsili sahəsində) nail ola bilmişlər;

➤ sonnda, institutların inkişaf etdirilməsi- dayanıqlı artım dövlətlərində islahatların birinci mərhələsində (1980-ci illər) institutlar zəif olsa belə, sonradan

həmin ölkələrdə qeyd olunan istiqamətlərdə aparılan siyasətlər və institutların inkişaf etdirilməsi prosesi ilə bərabər baş vermiş və bir-birini qarşılıqlı tamamlamış - məhz bunun sayəsində həmin dövlətlər uğurlar əldə edə biliblər.

Sənayedə inkişaf səviyyəsi hər hansı dövlətin stabil iqtisadi inkişafının təmin olunmasının əsas amillərindən biridir. Ona görə ki, sənaye iqtisadiyyatda mürəkkəb sahə olaraq, cəmiyyətin ayrı-ayrı tərəflərinin inkişafın tələb edir və həmin inkişaf səviyyəsindən asılı olmaqla da onun rəqabət bacarığı formalaşır. Son zamanlarda respublikada həyata keçirilən genişmiqyaslı köklü islahatlar sayəsində iqtisadiyyatın bütün sahələrindəki kimi, sənayenin də dirçəlməsinə səbəb olubdur. Son zamanlara istehsal sahələrinin təkmilləşdirilməsi, təzə müəssisələrin yaradılması, ayrıca da dövlətin neft-qaz sektorunun sürətli inkişafı ÜDM strukturunda sənaye istehsal payının getdikcə artmasına gətirib çıxarıbdır. Odur ki, 2017-ci il respublikada ÜDM-də sənayenin istehsalının payı 50,2 faiz olmuşdur. (Bəxtiyarlı V.İ., səh.219)

2017-ci ildə respublikada sənaye məhsulunun böyüklüyü 2000-ci ilə nəzərən 3,1 dəfə çoxalmışdır. Həmin artım mədənçıxarma sənayesi üzrə 3,2 dəfəyə, emal sənayesi üzrə 2,4 dəfəyə, elektrik enerjisi, qaz ilə buxar istehsalı, bölüşdürülməsi ilə təchizatı sahəsində 1,6 dəfəyə, su təchizatı, zibillərin təmizlənməsi və emal sahəsində də 1,1 dəfəyə bərabər olubdur. Son zamanlarda sənayedəki istehsal artsa da, hələ də 1990-cı il səviyyəsinə çatmayıbdır. Odur ki, 2017-ci il sənaye məhsulunun həcmi 1990-cı ilə nisbətən 1,7 faiz, emal məhsullarının istehsal həcmi də 43,7 % az olubdur. Neft hasilatı sahəsi üzrə xarici investisiyanın cəlb edilməsi və həmin sahədə istehsalın yüksəlməsi sənayenin sahə strukturu üzrə həmin sahənin payının çoxalmasına gətirib çıxarmışdır. Qeyd olunan dövrdə mədənçıxarma sənayesindəki istehsalın həcmi təxminən 2,5 dəfə çoxalmışdır. Nəticədə, sənaye məhsulu strukturunda neft ilə qaz hasilatı sahəsinin payı yüksəlmişdir. Belə ki, 2017-ci il sənaye məhsulunda neft ilə qaz hasilatı sahəsinin payı 74,1%-ə , neft emalı sahəsi payı 7,6%-ə, elektrik enerjisi, qaz, buxar ilə su istehsalı, bölüşdürülməsi ilə təchizat sahəsinin payı isə 6,3 %-ə bərabər olubdur. Belə vəziyyətdə sənaye məhsulu üzrə qeyri-neft emalı sahəsi payı 2000-ci il 12,8 %-dən 2017-ci il 8,9 %-ə qədər azalıbdır. Son illərdə yanacaq-energetika sahələri üzrə əmələ gəlmiş inkişaf meyilləri

Ölkəmizin xarici ticarət münasibətlərinin genişlənməsinə təkan veribdir. Odur ki, 2017-ci il ümumi ixracın 92,7 %-i neft və neft məhsullarının payına düşübür. Bu adətən dövlət sənayesinin sahə quruluşunda əmələ gəlmiş bir tərəflikdən irəli gəlməkdədir. Bu cür şəraitdə qeyri-neft sahəsinin inkişaf etdirilməsinin böyük əhəmiyyəti var. Ölkəyə məxsus sənaye müəssisələrin özəlləşdirilməsi, özəl müəssisələrin yaradılması sayəsində sənayedə dövlət sektoru payı ilbəlil azalıbdır. Odur ki, 2017-ci il sənaye məhsulunun 18,9 %-i dövlət sektorunda istehsal olunmuşdur. Dövlət bölməsi üzrə sənaye istehsalının azalması adətən kimya məhsulları ilə elektrik enerjisi istehsalının azalmasının hesabına baş veribdir. Ölkə sənayesinin inkişafı zamanı əmələ gəlmiş geriləmələr həmin sahədə çalışan işçilərin sayına isə öz təsirini etmişdir. Sənayedə işləyən işçilərin sayı hər il azalmışdır. Odur ki, 2017-ci il sənayedə işləyən işçilərin sayı 1995-ci ilə nəzərən 1,4 dəfə azalıbdır. Sözügedən dövrdə işləyənlərin sayının azalması ən çox emal sənayesində baş veribdir. Həmin azalmanın ilkin səbəblərindən biri bu zamana qədər emal sənayesi müəssisələrin bir çoxunun çox cüzi istehsal gücü vasitəsilə fəaliyyət göstərməsidirsə, digər yandan da həmin müəssisələrdə maaşın iqtisadiyyatın başqa sahələrinə nəzərən xeyli az olmasıdır. 2017-ci il mədənçıxarma sənayesindəki orta aylıq nominal maaş emal sənayesindəkindən təxminən 3,6 dəfə çoxdur. Bu isə istənilən vəziyyətdə emal sənaye müəssisələrindəki işi axıcılığının səviyyəsinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır. Qeyd etmək gərəkdir ki, neft kontraktlarının gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı müəssisələrdə maaşın yüksək olması, sənayedə orta əmək haqqı səviyyəsinə əhəmiyyətli təsir etmişdir. (Bəxtiyarlı V.İ., səh.219) Təhlildən aydın olur ki, sənayenin müxtəlif sahələrində maaşın səviyyəsi ilə fəhlələrin axının arasında asılılıq mövcuddur. Odur ki, son dövrlərdə sənayedə fəhlələrin axının azalsa belə, onun səviyyəsi yüksək şəkildə qalır. Odur ki, həmin göstərici sənayedə 1997-ci il 20 faizdən 2017-ci ildə 11,8 faizə qədər azalıbdır. Bunnla da maaşın nəzərən yüksək olduğu, sabit inkişaf perspektivlərinə sahib olan mədənçıxarma sənayesindəki həmin göstərici 2017-ci il 9,1 faizə bərabər olduğu vəziyyətdə, ümumilikdə emal sənayesində 14,6%-ə, əmək haqqı səviyyəsinin aşağı olduğu

toxuculuq ilə tikiş sənayesində 29.4%-ə, dəri, tütün məmulatlarının istehsalı üzrə 64.4%-ə, maşın ilə avadanlıqların istehsalında 19.9 %-ə bərabər olubdur.

Təhlildən aydın olur ki, 1990-2017-ci illər işçi axınının səviyyəsinin yüksəkliyi nəticəsində əksər sənaye müəssisələrində uzun zaman üzrə yığılmış istehsal, texnoloji ilə kommersiya biliklərinin itirilməsi baş veribdir və gələcəkdə həmin istehsalların bərpasında kadr problemi önəmli amilərdən biri olacaq. Təhlildən müəyyən edir ki, son zamanlarda sənayedə əmək məhsuldarlığı səviyyəsinin yüksəlməsi baş verməkdədir. Ancaq bu artım adətən sənaye istehsalının heyətinin azalması, neft hasilatı və emalı ilə bağlı sahələrin inkişaf etməsi hesabına baş veribdir. Ümumilikdə, neft emalı sahəsindən başqa emal sənayesinin bir çox sahələrində maaş səviyyəsinin azlığı, işçi qüvvəsinin axının yüksək səviyyəsi, inkişaf perspektivlərinin məhdudluğu sayəsində əmək məhsuldarlığı səviyyəsi aşağıdır (Aslanlı K., İsmayıl Z. 2013: səh.25).

Sənayedə istehsal əsas fondları 2017-ci ildə 2000-ci ilə nəzərən 6.5 dəfə artmışdır. Bu artım adətən hasilat sənayesinin hesabına baş veribdir. Beləliklə, sənaye istehsalın əsas fondlarının ümumi həcmi üzrə hasilat sənayesinin xüsusi çəkisi 1996-cı ildə olan 42,1 %-dən 2017-ci ildə 78,4 faizə kimi yüksəlmişdir. Bu cür artıma həmçinin investisiya qoyuluşlarının var olan müəssisələrin təkrar qurulmasına yox, adətən yeni tikintiyə yönəldilməsi isə təsir etmişdir (Aslanlı K., İsmayıl Z. 2013: səh.25).

Nəticədə, ölkədə sənaye istehsalının inkişaf etməsinin müasir durumunun təhlilindən aydın olur ki, 90-cı illərin başlanğıcında baş verən böhran sənaye istehsalının kəmiyyət, həmçinin keyfiyyət baxımından ciddi olaraq geriləməsinə səbəb yaratmışdır. Son zamanlarda sənaye üçün inkişaf meylləri əmələ gəlsə də, bircə, baş verən böhranın nəticələrinin ortadan götürülməsi və sənayenin keyfiyyət göstəricilərin yaxşılaşması məqsədilə iqtisadiyyatın sözügedən sahəsinə güclü investisiya axınının təmin edə biləcək nisbətən uzunmüddətli dövlət siyasətinin qurulması və gerçəkləşdirilməsi tələb edilir.

III Fəsil ÖLKƏ SƏNAYESİNİN SAHƏ QURULUŞUNUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

3.1. Dövlətin sənaye siyasətinin sənayenin sahə quruluşuna təsiri

Dövlətin sənaye siyasəti dedikdə, ölkənin iqtisadi artım bazasının formalaşdırılması, inkişafı, keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına əlverişli inteqrasiya olunan rəqabətqabiliyyətli strukturunun formalaşdırılması üçün resurs ehtiyatlarının iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında və eləcə də sahələr daxilində bölgüsünə, habelə yenidən bölgüsünə xidmət edən kompleks və məqsədəuyğun tədbirlər sistemi başa düşülür.

Sənaye siyasətinin aparılması üçün ilk öncə ölkə iqtisadiyyatının və onun aparıcı sahələrinin mövcud vəziyyəti araşdırılmalı, onun inkişaf potensialı qiymətləndirilməli, müxtəlif sahələrin həm yerli, həm regional, həm də qlobal beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlükləri müəyyən edilməli, eyni zamanda xarici dövlətlərin müvafiq təcrübəsi dərinlən mənimsənilməli və dəyərləndirilməlidir. Onların əsasında siyasət prinsipləri, məqsəd ilə vəzifələri, inkişaf istiqamətləri ilə prioritetləri konkretləşdirilir. Sonra aparılmış siyasətin gerçəkləşdirilməsi üçün lazımi inkişaf proqramı hazırlanır, habelə proqramın həyata keçirilməsi üçün önəmli olan ehtiyatların həcmi, mənbələri, əldə olunması metodları və digər məsələlər detallandırılır. (Bəxtiyarlı V.İ., səh.219)

Sənaye siyasətinin hazırlaması, həyata keçirilməsi zamanı xüsusi və ümumi vasitələrdən istifadə olunur, xüsusi vasitələr dediyimi zaman konkret sənaye sterasındakı tənzimləyici alətlər (amortizasiya siyasəti; ölkənin tədarük siyasəti; texnoloji siyasət və s.) anlaşılır. Ümumi alətlərə də ümumi iqtisadi prosesləri tənzimləyən alətlər (vergi siyasəti, maliyyə-kredit siyasəti və s.) daxildir.

Sənaye siyasəti tərkibində xüsusi, ümumi alətlərin çəkisi ölkənin apardığı siyasətdən asılı şəkildə dəyişə bilər. İqtisadi ədəbiyyatların hər birindən sənaye siyasətinin tərkibindəki ümumi və xüsusi alətlər çəkisindən asılı olmaqla aşağıdakı tip sənaye siyasətləri fərqləndirirlər:

➤ “Passiv” sənaye siyasətinin gerçəkləşdirilməsi zamanı ümumi alətlərə lap çox fikir verilir, bilavasitə də maliyyə ilə pul–kredit siyasətinə. “Passiv” sənaye

siyasətində isə nəzəri baxımdan başlıca məqsəd sənayenin təkmilləşdirilməsidirsə, praktik baxımdan başlıca məqsəd maliyyə sabitliyinə nail olunmasıdır. Sözügedən siyasət elə bil ki, maliyyə sabitliyi siyasətinin bir tərəfidir. “Passiv” sənaye siyasətində də sənaye müəssisələrin inkişaf etməsi arxa plana keçir. Xüsusi vasitələrdən demək olar ki, istifadə olunmur.

➤ “Aktiv” sənaye siyasəti gerçəkləşdirilən zaman ümumi, həmçinin xüsusi alətlərdən istifadə olunur. “Aktiv” sənaye siyasəti aparılarkən ümumi və xüsusi vasitələr bir-birin tamamlamalıdır, yəni istifadə edilən alətlər bir-birinə zid olmamalıdır. Yəni məsələn hökumət tərəfindən yürüdülməkdə olan vergi siyasəti sənaye müəssisələrinin inkişaf etməsini ləngitməməli əksinə onların inkişafın stimullaşdırmalıdır. Buna görə də ölkənin ümumi iqtisadi inkişaf üzrə strategiyası işlənilib hazırlanan zaman aparılan tədbirlər kompleksinin (siyasətlər) bir-birinə uyğunlaşdırılma prosesi vaciblidir. Bir-birini tamamlayan siyasətlərin aparılması iqtisadi tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi sayıla bilər. Hazırda respublikamızda sənaye istehsalın yüksəltmək məqsədilə məhz “aktiv” sənaye siyasətinin özü işlənilib hazırlanmalıdır.

Sənaye siyasəti hazırlanan zaman aşağıda qeyd edilən prinsiplərə riayət olunması məqsədəuyğun hesab edilir:

➤ Sənayedəki hər bir sahənin müasir durumu və sahənin ümumi iqtisadi inkişaf üzrə tutduğu yer nəzərə alınmalıdır. Sənaye –ayrı-ayrı sahələrin vəhdəti sayılır. Həmin sahələrin bənzər cəhətlərinin olsa da, hər bir sahənin özünə xas xarakterik cəhətləri mövcuddur. Çox zaman həmin cəhətlər bir biri ilə ziddiyət təşkil etməkdədir. Buna görə də sənaye siyasəti hazırlanan zaman hər bir sahənin xarakterik cəhətləri nəzərə alınmalıdır.

➤ Sənaye siyasəti hazırlanan zaman hər bir sahənin inkişaf etməsi üçün xüsusi siyasət işlənilib hazırlanmalıdır. Ayırı-ayrı sahələrin inkişaf etməsi üçün nəzərdə tutulan tədbirlər bir-birini tamamlamalıdır. Sənaye siyasəti müxtəlif sahələrdə inkişaf siyasəti sintezi şəklində təsəvvür olunmalıdır. Bundan başqa müxtəlif inkişafı üzrə hazırlanmış tədbirlər sistemi bir-birin tamamlamalıdır. Odur ki, energetika sənayesində həyata keçirilən qiymət siyasəti həmin sahənin maliyyə

durumunu pisləşdirirsə digər yandan həmin siyasət alıcıların marağına uyğundur. Aparılan siyasət bir sahənin maraqlarına müvafiq digər sahənin maraqlarına ziddirsə də həmin siyasətə qeyri neytral siyasət deyilir. Qeyri-neytral siyasət aşağıda qeyd edilənləri misal göstərmək mümkündür: vergi ilə gömrük siyasəti, sərt pul siyasəti, məzzənə siyasəti və s. Nəticədə, sənaye siyasəti hazırlanan zaman sahə, həmçinin sahələr arası “gəlir xərc” təhlili həyata keçirilməlidir. İndiki dövrdə respublikamızda gerçəkləşdirilən siyasət təkcə energetika kompleksinin inkişafın stimullaşdırır.

➤ Sənaye siyasəti yürüdülməyə onun aparılması üçün iqtisadi ağırlığın əhəmiyyətli bölgüsü. Hökumət tərəfindən işlənmiş sənaye siyasətindəki hər bir sənaye sahəsinin inkişaf yönələri konkret göstərməlidir. Sənaye siyasəti zamanı qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün ayrı-ayrı nazirlik dövlət orqanları və başqa təsərrüfat subyektləri qarşısına konkret vəzifələr qoyulmalıdır. Konkret vəzifələri icra etmək üçün nazirlik, hökumət orqanları və başqa təsərrüfat orqanlarının əhəmiyyətli işinin təmini üçün əlaqələndirici orqan olmalıdır. Həmin orqan sənaye siyasətinin icra edilməsi ilə əlaqəli tam məsuliyyət daşımaqla yanaşı siyasətin aparılmasında məsuliyyəti olan başqa orqanların işinə nəzarət hüququnu əldə etməkdədir. Bundan başqa orqan sənaye siyasətinin həyata keçirilməsi üçün iqtisadi ağırlığın başqa orqanlar arasındakı məsuliyyət çərçivəsi üzrə bölgüsündə gerçəkləşdirilməlidir. (Bəxtiyarlı V.İ., səh.219)

Sənayenin struktur siyasətinin qarşısında müxtəlif vəzifələr dayanır. Həmin vəzifələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Sənayenin hər bir müstəqil dövlətin iqtisadi inkişaf standartlarına cavab verə biləcək strukturunun formalaşdırılması;
- Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinin formalaşdırılmasına xidmət edən resursqoruyucu və istehsalın modernləşdirilməsi texnologiyaların tətbiqinə əsasən sənayenin texnoloji baxımdan təkrar qurulması;
- Dövlətin regionlarında sənayenin istehsalının dirçəldilməsi və bölgələrin inkişafının təmin edilməsi;
- Çağdaş dünya təsərrüfatına əhəmiyyətli inteqrasiyanın təmin olunması;
- Sənayedə institusional islahatların aparılması;

- Mülkiyyət islahatlarının (özəlləşdirmənin) adətən sona çatdırılması;
- Müəssisələrin işinin bazar əlaqələrinə adaptasiyası;
- Kapitalın sahələrarası axın mexanizminin hərəkətə gətirilmə prosesi;
- Resursların mobilliyinin təmin edilməsi;
- Struktur dəyişikliklərdə sosial amillərin nəzərə alınması (əmək məhsuldarlığı, əmək hüquqları və işçilərin peşə-ixtisas hazırlığı).

Sənaye-struktur siyasəti üzrə iki tipi ayrılır: ümumi-sistemli və seçmə.

Ümumi-sistemli sənaye siyasətinin özü istehsalın inkişafına səmərəli şəraiti təmin etmiş ümumi şərtlərin yaradılmasına yönləndirilir. Bu cür tədbirlər hər kəs üçün ümumi sayılan iqtisadi, institusional, təşkilati mühit ilə hüquqi mühit formalaşdırmaqla bazar subyektlərinin hamısına bərabər təsir edir. Ümumi-sistemli sənaye siyasəti istiqamətləri aşağıda göstərilmişdir:

➤ Sənayedəki pozitiv struktur dəyişiklərinin olması üçün qanunverici şərait ilə institusional şəraitin təkmilləşdirilməsi:

- Qanunun aliliyinə əsaslanmış sabitliyin təmin olunması;
- Dövlətə inam ilə etibarın yüksəldilməsi;
- Mülkiyyət hüquqlarının qorunması;
- Müstəqil, ədalətli məhkəmə sisteminin hazırlanması;
- Müqavilə öhdəliklərinin icra edilməsinin təminatı;
- Çevik və ədalətli müflisləşmə ilə iflas prosedurunun hazırlanması;
- İnsanların iqtisadi gözləntilərinin bədbinlikdən-nikbinliyə, pessimizmə optimizmə dəyişilməsinin təmin olunması, inkişaf üzrə çox önəmli olan milli ruh yüksəlişinin formalaşdırılması və s.

➤ Səmərəli beynəlxalq inteqrasiya siyasəti ilə regional inteqrasiya siyasəti:

➤ Hökumətin milli maraqlarına müvafiq olan regional münasibətlərin genişləndirilməsi;

➤ Beynəlxalq, regional təşkilatlarda və tədbirlərdə dövlətin milli maraqlar ilə yerli şirkətlərin mənafehlərinin təmin olunması;

➤ Tarif, qeyri-tarif tənzimləmə üsulları və vasitələrindən əhəmiyyətli istifadə edərək daxili bazarın mühafizəsi;

- Daxili bazarda xarici məhsulların haqsız rəqabət ilə insan sağlamlığı üzrə təhlükəli mallardan mühafizəsi;
- Xarici bazardakı milli məhsullarının rəqabətliliyinin gücləndirilməsi məqsədilə bu cür məhsulların beynəlxalq sertifikatlaşdırılması üzrə dövlət dəstəyinin tətbiq edilməsi;
- Xarici bazarlar üzrə milli məhsulların satışını təşkil etmiş birgə müəssisələrin yaradılması üçün yardım edilməsi;
- Sənaye məhsulları ixracının çoxaldılmasına həm siyasi, həm də diplomatik dəstəyin edilməsi
- Yerli istehsal malları bazarının genişləndirilməsi:
- Vətəndaşların alıcılıq bacarığının artırılması və digər vasitələrlə ümumi tələbin stimullaşdırılma prosesi;
- Daxili bazardakı yerli və xarici istehsal məhsulları üzrə rəqabət şərtlərinin bərabərləşdirilməsi;
- Milli malların xarici bazarlara çıxışı üzrə şərait yaradılması;
- Tələbin öyrənilməsi və marketinq tədqiqatlarında müəssisələrə kömək göstərilməsi;
- Milli məhsulların alışı üçün çağırış kampaniyaları və s.
- Dövlət infrastruktur siyasəti:
- İstehsal infrastrukturun (nəqliyyat, rabitə, kommunikasiya xətləri və enerji təminatı) təkrar qurulması, beynəlxalq standartlar səviyyəsi üzrə çatdırılması;
- Bazar infrastrukturun formalaşdırılması və inkişaf etməsinin təmin olunması;
- Sığorta bazarının inkişafı;
- Sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi;
- Özəl pensiya fondlarının inkişafı.
- Təbii inhisarlar islahatı, həmçinin inhisar fəaliyyəti ilə haqsız rəqabətin qarşısının alınması, azad rəqabətin inkişaf etməsi:
- Təbii inhisarların restrukturizasiyası;
- Ölkə büdcəsindən subsidiyalaşdırma sisteminin ortadan götürülməsi;

➤ Təbii inhisarların məhsul və xidmətlərinin dəyərlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi sistemi və metodlarının təkmilləşdirilməsi;

➤ İnhisar fəaliyyəti ilə haqsız rəqabətin qarşısının alınmağı.

➤ Ətraf-mühitin qorunması və ekoloji tarazlığın təmin olunması və s.

Seçmə sənaye siyasətinin özü bazar subyektlərinin bir sıra qruplarına (müxtəlif sahələr ilə istehsal növlərinə, regional və s.) məqsədəuyğun təsirini nəzərdə tutur. Bu cür siyasət adətən mikroiqtsadi xarakter daşımaqdadır. Bu cür siyasət də dövlətin tənzimləyici fəaliyyəti ilə idarəedici fəaliyyəti, gerçək sektora münasibətdə onun kativ müdaxiləsi lap qabarıq nəzərə çarpmaqdadır. Bununla da, istehsalın seçmə qaydası üzrə dəstəklənməsi təkcə o zaman daha əhəmiyyətli olur ki, bazar subyektlərin normal fəaliyyəti üzrə makroiqtisadi, infrastruktur mühit ilə hüquqi mühitin inkişaf etdirilməsinə olan vacibli tələblər mümkün maksimum dərəcədə icra edilmiş olsun. Əgər bu cür şərait yaradılmayıbsa, o zaman seçmə sənaye siyasətinin əksər hallarda gözlənilməyən nəticələrə gətirib çıxarması mümkündür. (Bəxtiyarlı V.İ., səh.219)

Ölkəmizdə yürüdülcək sənaye siyasətinin başlıca istiqamətlərindən bir isə texnoloji siyasət ilə texniki siyasətin həyata keçirilməsidir. İndiki dövrdə ölkəmizdə mövcud olan istehsal fondlarının əksər hissəsi fiziki və mənəvi baxımdan köhnəlmişdir. Bununla bağlı texniki siyasət ilə texnoloji siyasətin aparılması zəruridir. Həmin siyasəti gerçəkləşdirmək üçün xeyli miqdarda maliyyə vəsaiti gərəkdir. Ölkədə sənaye müəssisələrin mövcud məbləğlərin texniki cəhətdən modernləşdirilməsi üçün mərhələli sistemdən istifadə oluna bilər. Həmin sistemin başlıca mahiyyəti bundan ibarətdir ki, birinci növbədə istehsal vəsaitlərini istehsal edən müəssisələrdəki önəmli avadanlıqlar modernləşdirilir. Maliyyə mənbəyi olaraq neftdən gələn gəlir, xarici investisiyalar ilə başqa daxili mənbələrdən istifadə edilə bilər sonrakı mərhələlərdə də zəncirvari bir-biri ilə əlaqədəki sənaye müəssisələrində həm texniki, həm də texnoloji yeniləşmə gerçəkləşdirilir.

Texniki siyasət ilə texnoloji siyasət sənaye siyasətinin ən önəmli komponentlərindən biri sayılır. Buna görə də sənaye siyasəti hazırlanan zaman həmin problem lap dərinlən təhlil edilməli, ölkə sənayesində əsas fondların texniki

səviyyəsi texnoloji proseslərdə dünya bazarındakı rəqabət qabiliyyətli mallar istehsal etmək imkanları belə ki, nəzərə alınmalıdır.

3.2. Sənaye sahələrinə investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması

Azərbaycanda, hazırki mərhələdə iqtisadiyyatın inkişaf üzrə xarici investisiyanın yeri çox yüksəkdir. Ekspertlər hesab edir ki, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunmasının vacibliyi aşağıda göstərilən səbəblərə əsasən müəyyənləşdirilir :

- İnvestisiya ehtiyatlarının daxili bazarları xeyli aşağı səviyyədə inkişaf etməkdədir. Bununla bərabər dövlət fondları və dövlətlərarası sazişlər üzrə kredit xəttinin vəsaitləri, Avropanın Yenidənqurma ilə İnkişaf Bankının maliyyələri, ölkəmizin kommertiya bankları ilə investisiya strukturlarının fondları aiddir. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatları əsasında, bu cür bir bazarın xarici kapitalla üçün tələbatının təqribən 20-25 mlrd. dollar olduğunu, eyni zamanda Azərbaycanın iqtisadiyyatına gerşək investisiyaların 5,9 mlrd. manat olmasını;
- Xarici investisiyaların yüksək səviyyəsi. 2000-ci il dövlət iqtisadiyyatına xarici investisiyalar 927,0 mln. dollar olmuşdurki, bu isə ümumi investisiyanın 70,6 faizni təşkil etməkdədir. Respublikada həm siyasi, həm də iqtisadi qeyri-sabitliyin hazırki dalğalanmalarına əlaqəli inflyasiya və iqtisadi böhran adətən ixracın idxalı ilə əlaqəlidir,
- İnvestisiya profisiti. Azərbaycan Respublikası 4 dekabr 2012-ci il tarixli “Xarici investisiyanın mühafizəsi” Qanununun üçüncü maddəsindəki xarici investorların bütün növ əmlak ilə mülkiyyət hüquqlarına (gəlirlərinə) və lazımi faydalara, intellektual mülkiyyət hüquqları və qeyri-maddi xarici sərmayələr ilə birlikdə başqa hüquqlara, xarici məqsədlər üzrə xarici investisiyaları mövcuddur.
- Azərbaycanda xarici investorlar aşağıda qeyd edilənlər ola bilər:
- xarici hüquqi şəxslər; Xarici dövlətdə daimi məskunlaşan xaricilər, vətəndaşlığı olmayan adamlar və Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, lakin

bu qaydayla ki, onlar vətəndaşı olduğu yaxud daimi yaşadıkları dövlətdə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olmağa görə qeydə alınan olmalıdırlar;

- xarici dövlətlər;
- beynəlxalq təşkilatlar.

Hazırkı şəraitdə investisiyanın kapitalı təsərrüfat məqsəduyğunluğu prinsipinə müvafiq olaraq hərəkət etməkdədir və ən yüksək səmərənin əldə edilməsi mümkün olan regionlarda cəmləşməkdədir. Xarici investisiyaların respublikaya axını dövlətin geoiqtisadi məkan üzrə statusunu, onun qlobal iqtisadi sistemlərə qoşulmasının nə dərəcədə müvəffəqiyyətli olmasını müəyyənləşdirən önəmli meyara çevrilir. Dövlətlər xarici investisiyaları cəlb edərək yeni təsərrüfat ixtisaslaşmasına istiqamətlənmiş struktur dəyişikliklərini lap uğurla gerçəkləşdirmək imkanı əldə edirlər. Məlum olduğu kimi, kapitalın intensiv hərəkət etməsi inkişaf etmiş dövlətlər arasında müşahidə edilir. Odur ki, kapital ixracının 92 faizi, idxalının da 80 faizi ABŞ, Avropa İttifaqı ilə Yaponiyanın payına düşməkdədir. Bu birinci növbədə bununla bağlıdır ki, birbaşa xarici investisiya axınlarını müəyyənləşdirən transmilli korporasiyaların 80 faizə qədəri həmin ölkələrə məxsusdur. Bununla da son onilliklər ərzində inkişaf etməkdə olan dövlətlərin həmin proseslərdə iştirakı səmərəli dərəcədə genişlənmişdir. Həmin dövlətlər iqtisadi artımın önəmli şərti sayılan investisiya resurslarını get-gedə lap aktiv cəlb edirlər. Elə bu səbəbdən hazırda kapitalın beynəlxalq hərəkəti üzrə artım tempi dünyada istehsalın və xarici ticarətin artışı tempini üstələyir.

Zəif inkişaf etmiş dövlətlərə xarici investisiyalar yararsız və köhnəlmiş texnologiyaların idxal edilməsi ilə müşayiət edilir. Belə dövlətlərə xarici investisiyaların tərəfdarları da iddia edirlər ki, belə investisiyalar qərbin inkişaf etmiş dövlətlərində yaxşı nəticələr veribdir.

Dövlətə xarici investisiyaların axınını müəyyənləşdirən başlıca amil respublikada mövcud olan investisiya şəraitidir. Əlverişli investisiya şəraiti dövlətə xarici investisiyaların axınının təmini kimi, əlverişsiz investisiya şəraiti xarici investisiyaların dövlətə axınının qarşısını almaqla yanaşı dövlətdən kapital qaçışının da miqyasını çoxaldır.

İnvestisiya mühiti - investoru dövlətə investisiya yatırmağa və ya investisiya yatırmaqdan imtina etmək üçün sövq edən siyasi, sosial – iqtisadi, hüquqi amillərin məcmusu ilə xarakterizə edilən mövcud mühitdir. (Məmmədov S.M., 2003: səh. 436)

Səmərəli investisiya şəraiti bazar iqtisadiyyatı mühtində maksimum səmərə əldə etməyə çalışan sahibkarlar üçün əhəmiyyətli kapital qoyuluşu imkanı sayılır. Mühit (iqlim) anlayışı onun obyektivliyini, müxtlif investorların iradəsindən asılı olmasını göstərməkdədir.

Xarici investor istənilən ölkəyə investisiya yatırmağı planlaşdıran zaman birinci növbədə republikada mövcud investisiya iqlimini dəyərləndirir. Həmin qiymətləndirmədə iki önəmli amillər qrupu nəzərə alınır – dövlətin investisiya potensialı ilə investisiya risklərinin səviyyəsi.

Xarici investor dövlətə investisiya yatırmaq barədə qərar qəbul edən zaman həm də investisiya risklərin qiymətləndirir.

Beynəlxalq təcrübə üzrə investisiya qiymətləndirilməsi məqsədilə ayrı-ayrı metodikalardan istifadə edilir. ABŞ-da investisiya şəraitinin qiymətləndirilməsi metodikası işgüzar aktivlik, təsərrüfat sistemi üzrə inkişaf potensialı, investisiyalarda iqtisadi effektivlik ilə vergi sisteminin başlıca elementlərini xarakterizə etmiş dörd kompleks göstəricinin aşkar olunmasını nəzərdə tutmaqdadır. Qiymətləndirmələr üzrə nəticələr “İllik statistik xəritə”də dərc edilir.

Son zamanlarda “Euromoney”, “Fortune” və “The Economist” kimi iqtisadi jurnallarda dərc edilən investisiya cəlbediciliyin kompleks reytinglərindən çox istifadə edilir. Həmin jurnallarda dərc edilən reytinglər ayrı-ayrı metodikalara əsasən hesablanmaqdadır. Misal üçün, “Euromoney” jurnalında qeyd edilən reytinglər doqquz qrup göstəricilərin hesablanmasına əsasən müəyyən edilir:

- iqtisadiyyatın effektivliyi;
- siyasi risklərin səviyyəsi;
- dövlət tənzimləməsinin vəziyyəti;
- xarici borcların vəziyyəti;
- borclara xidmət edilməsi qabiliyyəti;
- kredit qabiliyyətliliyi;

- bank kreditlərinin əlçatanlığı;
- uzunmüddətli borc kapitalının əlçatanlığı;
- fors major durumların əmələ gəlmə ehtimalı.

Xarici investisiya fəaliyyətin tənzimlənməsi dediyimiz zaman, hər bir xarici investisiya qoyuluşları ilə ağılı fəaliyyətin nizamlanması üçün dövlət, onun səlahiyyətli orqanlar, həmçinin beynəlxalq təşkilatların lazımı normativ aktların qəbul edilməsi və tətbiqi sferasında olan fəaliyyəti anlaşılır (Babayev L.B., 2000).

Xarici investisiya fəaliyyəti üzrə tənzimlənmə iki səviyyədə - milli və beynəlxalq səviyyələrdə aparılır.

Milli səviyyə üzrə xarici investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi ölkənin investisiya siyasətinin önəmli tərkib hissəsi sayılan xarici investisiya siyasətinə uyğun olaraq aparılmalıdır. Bu da dövlət tərəfindən düşünülmə, yüksək effektiv xarici investisiya siyasətinin işlənməsi önəmini şərtləndirir.

Dövlətin xarici investisiya siyasətinin özü xarici iqtisadi strategiyadan irəli gəlmiş məsələlərin həllinə yönlənir və iki yöndə həyata keçirilir.

Birinci istiqamət dövlətdən kapitalın çıxarılmasının, yəni ki, rezidentlərin tərəfindən kapitalın ixracının tənzimlənməsinə istiqamətlənir.

Rəsmi şəkildə kapital xaricə birbaşa, portfel investisiyaları olaraq, borc kapitalı - kreditlər formasında, hüquqi və fiziki şəxslərin xaricdəki bank depozitlərində və ayrı-ayrı hesablarda yerləşdirilərək aparıla bilər.

İnkişaf etmiş dövlətlərdə kapital ixracının hökumət tənzimlənməsi kapitalın, bilavasitə də birbaşa investisiyalar ixracının dəstəklənməsi tədbirləri ilə gerçəkləşdirilir. Oraya investisiyaların informasiya ilə texniki dəstəklənməsi, xarici partnyorlar araşdırılmasında, investisiya layihələrinin ilk texniki-iqtisadi əsaslandırılması, biznes planların təhlil edilməsi, kapitalda iştirak edərək investisiyaların maliyyələşdirilmə, kreditləşdirilmə, sığortalanma şəklində tədbirlər daxildir. (Babayev L.B., 2000).

Bəzi hallarda kapital xaricə artırılma üçün deyil, daha stabil və etibarlı mühitdə yerləşdirilərək qorumaq üçün çıxarılır. Bu cür hallarda dövlət tənzimlənməsi respublikada lap cəlbedici, təminatlı investisiya iqlimini yaratmaqla həmin prosesin

qarşısının alınmasına istiqamətlənir. Bəzən kapitalın dövlətdən çıxarılması qeyri - rəsmi kanalların vasitəsi ilə baş verməkdədir. Bu üsulla xaricə əsas baxımdan qeyri-qanuni yolla əldə olunmuş, kriminal mənşələ sahib kapital çıxarılır. Bu zaman da dövlətin tənzimləməsi kapitalın qeyri-leqal çıxarılmasının qarşısının alınmasına istiqamətlənməlidir. Xarici investisiya siyasətində ikinci və başlıca istiqaməti dövlətə xarici investisiyaların daxil olması, respublikadakı fəaliyyətinin tənzimlənməyidir. Xarici investisiya siyasətinin sözügedən istiqaməti üzrə dövlətin tənzimləməsi xarici investisiyaların stimullaşdırılması, ayrıca da səmərəli investisiya iqlimi yaradaraq dövlətə xarici investisiyaların cəlb olunmasını, əksər hallarda xarici investisiyaların məhdudlaşdırılması və həmçinin milli iqtisadiyyatın özünə xarici investisiyaların qoyulması nəzarəti nəzərdə tutur.

Beynəlxalq iqtisadiyyatdakı xarici investisiyaların qəbul olunması rejiminin liberallaşdırılma meyilləri güclənsə də praktiki şəkildə bütün dövlətlər bu və ya başqa dərəcədə həmin prosesi tənzimləyir. Odur ki, bir tərəfdən xarici kapitalın cəlb olunması milli iqtisadiyyata ayrıca maliyyə və maddi ehtiyatların cəlb olunması deməkdir ki, bu işə yığım perspektivlərini genişləndirməklə iqtisadi artışı üçün əlverişli zəmin yaradır.

Digər yandan, xarici kapitalın dövlət iqtisadiyyatına hədsiz, nəzarətsiz daxil olmağı milli kapitalın fəaliyyətin məhdudlaşdırma, bəzi strateji önəmli obyektlər və sahələrin xarici sahibkarların nəzarətinin altına keçməsi, gəlirlərin dövlətdən kütləvi çıxarılması səbəyində milli təhlükəsizlik üzrə təhdidlər yarada bilər. Məhz buna görə də hər bir dövlət xarici kapitalın respublikaya buraxılması qaydalarını aşkar edir. Amerika Birləşmiş Ştatları, Almaniya, Fransa, B. Britaniya kimi yüksək inkişaf etmiş dövlətlərdə xarici investisiyaların tənzimlənməsinə görə xüsusi qanunvericilik aktları mövcud deyil. Həmin ölkələrdə xarici investisiyalara işə dövlət daxilində təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimləmiş qanunvericilik aktları tətbiq edilir. (Babayev L.B., 2000).

Xarici investisiya fəaliyyəti xüsusi qanunvericilik aktlarının vasitəsi ilə tənzimlənməsi adətən inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatlı dövlətlərdə gerçəkləşdirilir. Bu dövlətlərdə xarici kapitalın dövlətə daxil olmasının

tənzimlənməsi üçün hökumət tərəfindən bəzi məhdudlaşdırıcı tədbirlər aparılır. Bu cür tədbirlərə aşağıda qeyd edilənləri göstərmək olar (Block S.B., 2016):

- xaricilər şirkətin nizamnamə kapitalında olan payına qoyulmuş məhdudiyyətlər;
- birgə müəssisələrin yaradılma halları ilə birlikdə xarici kapitalın daxil ola biləcəyi iş sahələrinin müəyyən olunması;
- gəlir və kapitalın dövlətdən çıxarılmasına ayrı-ayrı məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsi;
- yerli istehsal amilləri ilə istehsal komponentlərindən istifadəni nəzərdə tutmuş əlavə şərtlərin nəzərdə tutulması (misal üçün, xarici kapitallı müəssisədə istehsal edilən hazır malalrın dəyərində yerli komponentlərin miqdarının normasının müəyyən edilməsi);
- yerin təkisi ilə təbii sərvətlərin işlənməsi üçün xarici kapitalın buraxılmasına ölkə nəzarətinin tətbiq edilməsi;
- xalq təsərrüfatına strateji əhəmiyyətə sahib sahələrə xarici kapitalın daxil olmasına imkan yaradılmaması;
- xarici investisiyalı müəssisələrdə gəlirinin bir qisminin dövlətin daxili ehtiyacları üzrə istifadə edilməsinə yönələn tədbirlər;
- xarici kapitalın dövlətə buraxılmasında lisenziya-icazəli qaydaların tətbiq edilməsi;
- ixracın həcmi üçün məhdudiyyətlər;
- məhsulların idxalının əvəz edilməsinə tələbləri;
- daxili bazardakı fəaliyyətə qadağalar və ya birgə müəssisələrin yaradılması üçün məhdudiyyətlər və s..

Lakin, belə məhdudlaşdırıcı tədbirlərin tətbiq edilərkən çox ehtiyatlı olmaq gərəkdir. Belə tədbirlərin işlənməsi və tətbiqində dövlətin iqtisadi təhlükəsizliyi irəli plana çəkilməli, lakin , həmin tədbirlərin xarici investorları dövlətə investisiya yatırmaqdan imtina etmək üçün sövq etməməlidir. Yəni, həmin tədbirlər dövlətdə əlverişli investisiya şəraitinin yaradılması üçün tədbirlərlə uzlaşdırılmalıdır. (Xankişiyev B., Əliyev Ş., 2013: 48)

Beynəlxalq səviyyə üzrə xarici investisiya fəaliyyətinin tənzimlənmə prosesi iki və çoxtərəfli ölkələrarası investisiya sazişlərinə əsasən, beynəlxalq konvensiyalar ilə həmin sferanı tənzimləyən başqa beynəlxalq hüquq normaları ilə, ayrı-ayrı beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar tərəfindən tənzimlənilir.

3.3. Azərbaycanda qeyri-neft sənayesinin inkişaf istiqamətləri

Sürətlə inkişaf etməkdə olan Azərbaycan xarici iqtisadi və ticarət münasibətlərinin genişləndirilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiya qoyuluşları etməsi üçün maraqlanır. Odur ki, istər dövlət hüduqları daxilində, istərsə də dövlətdən xaricə yatırılmış investisiyalar uzunmüddətli zamanda dönərli sərmayə hesab edilərək ölkə iqtisadiyyatına lap çox səmərə verməklə geri qayıdacaqdır. Azərbaycanımız müstəqillik qazandığı ilk dövrlərdə daha çox təbii ehtiyatların hasilatı ilə əlaqəli investisiya qoyuluşları gerçəkləşdirirdi. Buna əyani nümunə olaraq 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”ni qeyd etmək olar. Ancaq müəyyən zaman keçdikcə dövlət iqtisadiyyatının neftdən asılı olmasını aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Respublikası da qeyri-neft sahələrinə olan marağı çoxaltmış, ölkə daxilində bu sahələrin inkişafı üçün investisiya qoyuluşlarını gerçəkləşdirir, xarici investisiyaların həmin sahələrə istiqamətləndirilməsinin tərəfində durur, dövlət hüduqlarını aşmaqla inflyasiyanın sabit, iqtisadi artışı yüksək səviyyədə olan dövlətlərdə qeyri-neft sektoru üzrə, hıncının neft-qaz sahəsi üzrə kapital ixracı siyasətini aparır. İstənilən vəziyyətdə kapital ixracında Azərbaycanın başlıca hədəfi lap çox mənfəət qazanmaq və dövlət iqtisadiyyatına lap çox səmərə verməsi məsələsi hesab edilir.

Milli iqtisadiyyat üçün 2020-ci ilə kimi olan strateji baxış ölkəmizin iqtisadiyyatının ilk öncə xarici şokların neqativ təsiri nəticəsində əmələ gəlmiş vəziyyətdən çıxmaq məqsədilə qısamüddətli dövr üzrə sabitləşdirilməsinə, ortamüddətli dövrdə də şaxələnmə ilə yeni hərəkətverici qüvvələin hesabına inkişaf xəttinin bərpa olunmasına, dövrün axırında da dünya iqtisadiyyatına daha çox inteqrasiya edərək rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün nail olmaqdır (Babayev L.B., 2000).

2020-ci ilə kimi olan strateji baxış 2025-ci il və gələcəkdə qurulacaq iqtisadiyyatın əsasların yaratmağa yardım edəcəkdir. Ölkəmiz Avropa enerji təhlükəsizliyinin inkişafı üçün, ayrıca da nəqliyyat-logistika koridorlarının inkişafı üçün, həmçinin iqtisadiyyatın inkişafı zamanı Strateji Yolu barədə əhəmiyyətli rol oynayır (Babayev L.B., 2000).

İqtisadi diversifikasiya ilə ixtisaslaşmanın başlıca məqsədi gəlirləri çoxaltmaq və qeyri-neft sektorunda lap çox dəyər yaratmaq nəticəsində ədalətli bölüşdürməni təmin edir. Son on il müddətində neft gəliri məşğulluğun artması üzrə gətirib çıxardı. Bununla yanaşı, neft sahəsinin əmək zəifliyi zəif olduğu üçün, həmin sahədə işləyən birbaşa işçi sayı ümumi işçi qüvvəsinin təkcə 1 faizini təşkil edir. (DSTK). Təbii gəlirlər dövlət sektoru ilə tikinti sektorunda məşğulluğun yüksəlməsini göstərir. Qeyri-ticarət sektorundakı gəlirlərin azalması bir səviyyədə məşğulluq problemini əmələ gətirir və azərbaycanlı miqrantların topladığı qonşu dövlətlərdə iqtisadi tənəzzül sayəsində respublikada təzə iş yerləri açmağın zəruriliyini göstərir. İnfrastruktur ilə işgüzar şəraitin inkişafı yerli və xarici mənbələrdən çoxlu investisiyaların olmasını və bazardakı mövcud olan məhsul və xidmətlərin müəyyən sektorlarında yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaradacaqdır. Bu vaxt işçi qüvvəsinin peşəkarlığın artırmaq və yeni iqtisadi vəzifələri cəlb etmək üçün ayrıca diqqət yetiriləcəkdir.

2020-ci ilin stratejik baxışına eyni zamanda bazarlara çıxışın artırılması daxildir. Ticarət infrastrukturun inkişaf etdirilməsi və ticarət açıqlığının artırılması daxili bazarın mühafizəsi siyasəti ilə əlaqələndirilməlidir, həmin nəticədə xərclərin lap səmərəli paylanması və təbii sərvətlərin lap səmərəli istifadəsinə əsaslanmış ədalətli bölüşdürmə üçün gətirib çıxarır (Babayev L.B., 2000).

Davamlılığın artırılmasına əsasən dövlət iqtisadiyyatının, dövlət büdcəsinin, neftə olan məzənnənin asılılığını azaltmaq gərəkdir. Məhsulların və xidmətlərin daxili tələbatına ciddi təsir edən neft qiymətlərində dəyişikliklər dövlət iqtisadiyyatında sabitliyin pisləşməsi üçün səbəb olmuşdur. Nümunə olaraq, 2004-2014-cü illər illik 11,5% artım tempinin dəyişməsi sayəsində şirkətlərin planlaşdırma potensialı məhdudlaşdırılaraq, özəl sektorun investisiyaları azalmışdır

(Dünya Bankı və Dövlət Statistika Komitəsi). Bundan başqa, neft gəlirləri xarici valyutanın önəmli mənbəyi olduğu üçün, neft qiymətlərində dəyişiklik dövlətin milli valyutasını qiymətini itirməsinə səbəb olur. Başlıca makroiqtisadi göstəriciləri, bilavasitə də ölkə büdcəsinin neft gəlirlərinin dəyişkənliyi üçün asılılığını ortadan götürmək üçün “qızıl qayda” tətbiqini nəzərdə tutulmaqdadır. Nəticədə, toplanmış neft gəlirlərinin ədalətli arılması təmin olunacaq və ARDNF-dən ölkə büdcəsinə transfertlərin həcmi davamlı iqtisadi inkişaf tələbləri ilə əlaqələndiriləcək Pul siyasətinə əsasən qiymət stabilliyi milli valyutaya olan inamı çoxaldacaq, intizamlı bir maliyyə siyasətinin formalaşdırmaq üçün xidmət edəcək və iqtisadi artışı pozitiv təsir edəcəkdir. Ümumiyyətlə, maliyyə siyasətinin məqsədləri, maliyyə strukturu və iqtisadi artışı hədəfləri qarşılıqlı formatda bir-birini dəstəkləməkdədir. Maliyyə bazarlarında dərinliyi, habelə xidmətlərin növlülüyü, keyfiyyəti ilə mövcudluğu artırılacaq. 2016-20-ci illərə görə strateji yol xəritəsinin gerçəkləşdirilməsində ictimai nəticələrin dəyərləndirilməsi, iş təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmaq, çağdaş təhsil və səhiyyə xidmətləri üzrə dəstək sistemini təkmilləşdirmək, ictimai xidmətlərin yaxşılaşdırılması, ünvanlı sosial yardım üzərindən reabilitasiyaya keçid, kasıblığın azaldılması üçün cəhd ediləcəkdir.

ARDNF Rusiya valyutası üzrə investisiya yatırmağa başladı. ARDNF Türk lirası ilə Rusiya rublunun aktivlərində olan vəsaitin 5 faizini yerləşdirməyi planlaşdırmaqdadır. İnvestisiya siyasətinə adətən, son zamanlarda Türk Lirasının aktivləri üzrə başlanğıc investisiyalar gerçəkləşdirilmişdir və son illər Rusiya rubluna investisiyaların qoyulmuş olması ilə əlaqəli işlər sona çatmışdır.

ARDNF, Rusiyanın ən tanınmış banklarından biri sayılan “Qazprombank”-a 3 mlrd. rubl (təxminən 100 mln. dollar) olan qısamüddətli depozitlər qoymağa başlamışdır. İnvestisiyaların hər biri Rusiya Neft Fondunun Rusiya rublu ilə yaradılan uzunmüddətli investisiya strategiyasında birinci mərhələsidir. Gələcəkdəki maliyyə alətlərinin həmin maliyyə alətlərinə investisiya yatırılması gözlənilir.

İdman obyektləri tanınmış müsabiqələr ilə çempionatların başlıca elementləri hesab edilir və ölkəmizdə beynəlxalq standartlara cavab vermiş müasir sahələr

vardır. İslamı yüksək şəkildə təşkil edərək Azərbaycan idman dünyasındakı öz mövqelərini lap da gücləndirmişdir.

Moody's-in analitikləri belə düşünürlər ki, mövcud məhdud likvidlik müəyyən nəzarətə gətirib çıxarması olar, əks vəziyyətdə əməliyyatlar parallel şəkildə bazarlarda aparılacaqdır.

İran dəmir yolları rəhbərliyi ölkəmizlə sərhəddə Astara dəmir yolu terminalının inşası və istismarı ilə əlaqəli investisiya sazişinin imzalanmasını elan etmişdir. Astaranın dəmir yol stansiyası ilə İran dəmir yolunun arasında investisiya sazişi imzalanmışdır. Müqavilənin şərtlərinə əsasən, Azərbaycan dövləti İran layihəsinə 60 mln. dollar sərmayə yatırmağı qərara alıb. Bundan başqa, Astara terminalındakı bütün obyektlər müqavilənin sona çatmasından sonra İrana köçürülmüşdür.

RAI nümayəndəsinin sözlərinə əsasən, Azərbaycan ölkəsi İrandan ən azı 2 mln. ton yük ixracını qərara alıb ki, bu işə İran İslam Respublikası üzrə lap çox gəlirlərə gətirib çıxaracaqdır. Həmin stansiya “Şimal-Cənub” Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizinin layihəsi çərçivəsində inşa olunur.

Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafının təmin olunmasında dövlətin müstəsna xidmətləri mövcuddur. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 6-ı dekabr 2016-ci il tarixli Fərmanına əsasən təsdiq olunmuş Azərbaycanda ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına aid Strateji Yol Xəritəsini sənayenin inkişafına xidmət edəcək mühim tədbirlərə misal olaraq göstərmək olar.

Haqqında danışdığımız strateji yol xəritəsində Azərbaycanın sənayesinin mövcud vəziyyəti, eyni zamanda da qarşıya çıxacaq problemlər, bu problemlərin aradan qaldırılma mexanizmi əhatəli şəkildə ön plana çəkilmiş, eyni zamanda da sənayenin inkişafına şərait yarada biləcək investisiya layihələrinə kifayət qədər yer verilmişdir.

Azərbaycanda ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına aid Strateji Yol Xəritəsində ağır sənaye və maşınqayırma sektorunun GZİT təhlili verilmişdir. Təhlildən məlum olur ki

Güclü tərəflər:

- Sənaye bazasının və eləcə də sənaye ənənələrinin mövcud olması;
- Sənaye sahəsində çalışanların texniki biliklərə və bacarıqlara sahib olması;
- Metallurgiya və həmçinin də mədən sənayesi üçün xammal bazasının mövcud olması;
- Sənaye sahələrində işləyənlərin maaşlarının orta rentabelli fəaliyyəti təmin edəcək səviyyədə olması

Zəif tərəflər:

- Avadanlıqların köhnə olması;
- İstehsal olunacaq məhsulların keyfiyyətinin beynəlxalq norma və standartlara uyğun olmaması;
- Sənaye istehsalına innovasiyaların az cəlb edilməsi;
- Sənaye sahələrində marketinq, satış və yaxud da çatdırılma və paylama kimi xidmətlərin çox aşağı səviyyədə olması;
- əmək məhsuldarlığının gözlənilən səviyyədə az olması;
- maliyyə çatışmazlığı.

İmkanlar:

- maşınqayırma və ağır sənaye sahələrinin inkişafına dövlət dəstəyinin həmişə hiss edilməsi;
- bu sahədə çalışmağa meyilli olan gənclərin sayının kifayət qədər çox olması;
- sənaye sahələrində biznes fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün ümumi infrastrukturanın mövcud olması;
- sənaye sahəsində biznes fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün güzəştlərin tətbiq edilmə imkanlarının geniş olması;
- sənayenin mühim regional bazarlarına daha yaxın məsafədə yerləşməsi.

Təhlükələr:

- xarici maliyyə bazarlarına çıxış imkanlarının çox məhdud olması;
- dövlətin dünya sənayesində baş verən ən son yeniliklərdən və eləcə də proseslərdən çox uzaq olması;

- ətraf mühitin qorunması ilə əlaqədar olaraq artan tələbin olması;
- idxal məhsulları vasitəsilə rəqabətin güclü olması;
- idxal edilən xammaldan asılılıq və dövlətdə mövcud olmayan xammala idxal rüsumlarının tətbiq edilməsi. 2020-ci ilə qədər nəzərdə tutulmuş hədəflərə nail olunması sayəsində ölkəmizdə real ÜDM-in 1 mlrd. 560 mln. Manata qədər artacağı, 7700 təzə iş yerinin açılacağı proqnozlaşdırılır. Həmin təsirin əldə edilməsi üçün dövlət-özəl resurslarının hesabına 2,9 mlrd. manat investisiya qoyuluşu tələb oluumaqdadır.

Yuxarıda deyilənlərlə bərabər qeyri-neft sektorunun inkişafı yönündə aşağıdakı tədbirlərin aparılmasına ayrıca diqqət ediləcəkdir (Babayev L.B., 2000: səh.66):

- restrukturizasiya ilə özəlləşdirmə prosesin sürətləndirilməsi;
- satış bazarı olan, təkrar qurulması iqtisadi baxımdan məqsədəuyğun sayılan sənaye müəssisələri fəaliyyətinin bərpası ilə əlaqəli tədbirlərin aparılmasının davam etdirilməsi;
- yeni texnologiyalara əsaslanmış sənaye müəssisələrində beynəlxalq standartların tətbiqi üçün keçidin sürətləndirilməsi;
- azad rəqabət şəraitinin inkişafı;
- investisiyaların təşviq edilməsi ilə əlaqəli tədbirlərin gerçəkləşdirilməsinin sürətləndirilməsi, ənənəvi milli sənətkarlıq sektorlarının inkişafı, elm tutumlu istehsalın inkişafı üçün tətbiqi elmlərin, müasir mühitdə bazar konyunkturunun tələblərinə müvafiq elmi-tədqiqat institutları üzrə maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi.

Strateji Yol Xəritəsində konkret icra və monitorinq mexanizmləri verilibdir. Strateji Yol Xəritəsi üzrə Tədbirlərin Planı tədbir adı, başlıca və başqa icraçılar, nəticə indikatorları ilə konkret icra müddətləri göstərilərək tərtib olunmuşdur. Bununla bərabər, Strateji Yol Xəritəsinin çərçivəsində görülməli tədbirlər ilə gözlənilən nəticələr aşağıda göstərilən cədvəldə verilmişdir.

Cədvəl 8. Strateji Yol Xəritəsi əsasında görüləcək tədbirlərə görə tələb edilən investisiya məbləği ilə gözlənilmiş nəticələr

№	Prioritet	Faktiki ÜDM-ə təsiri (mlyn. man., 2020)	Məşğulluq (tam ştatlı işçilər, 2020)	İnvestisiya (mlyn. man.)
1	Sektorda məhsuldarlıq ilə səmərəliliyin artırılmağı	250	-----	20
2	Aktivlər ilə mövcud imkanların mərkəzi reyestrinin yaradılmağı	45	2000	280
3	Bölgəsəl tələbata görə dəyər zəncirlərində iştirakın təmin olunmağı	15	-----	-----
4	İdxalın əvəzlənməyi fəaliyyətinin dəstəklənməyi	145	5700	330
5	Dağ-mədən sənayesi ilə metallurgiya kompleksinin inkişaf etdirilməyi	1000	-----	2000
6	Alternativ maliyyələşmə mexanizinin stimullaşdırılmağı ilə təcrübələrin ötürülməyi	105	-----	270

Mənbə: Strateji Yol Xəritəsi, A.R. Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabrda 1138 nömrəli Fərmanı.

Link: <http://www.e-qanun.az/framework/39721>

Qeyd 1. Yuxarıdakı cədvəldə təkcə 2020-ci il üzrə real ÜDM-də 10 mln. manatdan çox artma yaxud 100-dən çox yeni yerinin yaradılmasına zəmin yaradan prioritetlər göstərilibdir. Başqa prioritetlər nəzərdə tutulmuş nəticələrin əldə edilməsində dəstəkləyici rola sahibdir.

Qeyd 2. Həmin rəqəmlər prioritetlərin təsirləri haqda müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün verilmişdir. Tədbirlər icra edilərkən hər bir prioritet üçün hərtərəfli təhlillərin həyata keçirilməsi və rəqəmlərin dəqiqləşdirilməsi önəmlidir. Mövcud aktivlərin optimallaşdırılma hədəfi ətrafında ağır sənaye və maşınqayırma sahəsi üzrə məhsuldarlığın və səmərəliliyin çoxaldılması, enerji istehlakındakı optimal əhəmiyyətliyin təmin olunması, aktivlər ilə mövcud potensialın mərkəzləşdirilmiş reyestrin yaradılması üçün tədbirlər nəzərdə tutulmaqdadır. Rəqabətə davamlı sahənin yaradılma hədəfi regional tələbat yönündən dəyər zəncirlərindəki iştirakın təmin edilməsi, idxalın əvəzlənmə fəaliyyətinin dəstəklənməsi, dağ-mədən sənayesi ilə metallurgiya kompleksinin, həmçinin həmin sahədə xidmət sektorunun inkişaf fəaliyyətlərini əhatə etməkdədir. Axırncı üçüncü hədəf çərçivəsində də xüsusi maliyyələşmə vasitələrinin yeri açıqlanır, beynəlxalq standartlar ilə idarəçilik prosedurlarına uyğunlaşmayla əlaqəli prioritetlər göstərilməkdədir. (Babayev L.B., 2000).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Sənaye – dövlət iqtisadiyyatının inkişaf etmiş sahələrindən biri sayılır. Adətən yanacaq ilə energetika, kimya, maşınqayırma, metallurgiya, yüngül və başqa sənaye sahələrini özündə birləşdirmiş bu önəmli sahə Azərbaycan Respublikasının unudulmaz lideri H. Əliyevin gərgin əməyi nəticəsində keçən əsrin ortalarından etibarən inkişaf etmişdir. Sənaye böyük maddi istehsal mühiti olmaqla, əmək alətləri ilə xalq istehlakı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olmaqdadır. Sənayedə maşın və avadanlığın bütün çeşidləri, qurğular ilə binalar üçün konstruksiyalar yaradılır, səmərəli qazıntılar (duz, yanacaq, qeyri-filiz materialları, filiz) hasil edilir, heyvandarlıq ilə bitki xammalı emal olunur, istehlak avadanlıqları hazırlanmaqdadır. Sənaye milli iqtisadiyyatın prioritet sahəsi olmaqla özünün bir sıra spesifik xüsusiyyətlərinə əsasən xalq təsərrüfatının digər sahələrindən fərqlənir.

Dissertasiya işinin təhlili nəticəsində aşağıda qeyd olunan təkliflərin həyata keçirilməsi məqsəduyğun hesab edilə bilər:

- Sənayenin, bilavasitə onun elektroenergetika, maşınqayırma ilə kimya sənayesi kimi sahələrinin inkişaf etdirilməsi ümumilikdə xalq təsərrüfatında elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməyi üçün əsasdır.
- Sənaye, bilavasitə də ağır sənaye, bütün iqtisadiyyatın özəyi, dövlətin bütün subyektlərinin iqtisadi inkişafın və geniş təkrar istehsalın əsası sayılır.
- Dövlətin müdafiə qabiliyyəti yüksək dərəcədə sənayenin inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən olunur.
- Respublika vətəndaşlarının xalq istehlakı məhsulları ilə təminatı yüngül sənaye ilə yeyinti sənayesinin çiçəklənməyindən asılıdır.

Sənaye bir-biriylə ikili əlaqədə olmuş çoxlu sayda bölümlərdən ibarətdir. Sənaye sahəsi istehsal edilən məhsulun iqtisadi rolunun vəhdəti, istehlak edilən materialların həmcins olması, texniki baza ilə texnoloji proseslərin ünumiliyi, kadrların xüsusi peşə tərkibi, xüsusi iş şəraiti ilə səciyyələnmiş müəssisələrin məcmusundan təşkil olunmuşdur.

Sənayədə sahə quruluşu buraya daxil olmuş sahələr ilə komplekslərin tərkibin, sənaye istehsalının ümumi həcmi üzrə onların payını əks etdirməkdədir. Sənayenin sahə quruluşu hər zaman hərəkətdədir, dəyişmədədir, əsasən, struktur dəyişiklikləri baş verməkdədir. Sahə quruluşunun formalaşmağına müəyyən amillər təsir etməkdədir. Həmin amillər aşağıdakılardır:

- Elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsi. Dövlətin iqtisadi siyasəti.
- Sənaye emalı üzrə yararlı sayılan faydalı qazıntıların ölkədə mövcudluğu.
- Əhalinin mədəni durumun və maddi rifah dərəcəsinin vəziyyəti. Ənənəvi formalaşmış ixtisaslaşma;
- Hökumət büdcəsindən maliyyələşdirilmiş kapital yatırımlarının plan sahə forması.

Yerli müəssisələr və iqtisadiyyatın rəqabətə davamlı olmağın artırılması üçün ölkəmizin istehsal ilə innovasiya texnologiyalarının tətbiq sahəsində digər aparıcı dövlətlərdən geriliyini minimuma endirmək önəmli hədəflərdən biri qarşıya qoyulubdur. Bununla bağlı olaraq innovasiya fəaliyyəti inkişafının stimullaşdırılmasına yönəldilən ayrı-ayrı tədbirlər həyata keçirilir.

Məlumdur ki, islahatların aparılması kompleks fəaliyyətdir. Hər bir fəaliyyətin özünəməxsus nəticəsi olur, fəaliyyətin səmərəliliyi (nəticəliliyi) də həmin nəticə əsasında qiymətləndirilir. İslahatların cəmiyyətə töhfəsi cəmiyyət üzrə iqtisadi artımı təmin etməyi bacaran mühiti əmələ gətirə bilməyi ilə ölçülür: iqtisadi artımın nəyin vasitəsiylə təmin edilir və bu nə dərəcədə davamlı (dayanıqlı) bir mexanizmdir. Digər anlamda, islahatların qiymətləndirilməyi ölçüsü - ölkədə keyfiyyətli institutsional mühitin yaradılmağına onun vermiş olduğu töhfə dərəcəsidir. Azərbaycan özünün müstəqilliyini əldə etdikdən sonra sənaye sahələrinin inkişafı üzrə diqqət yetirməyə başlamışdı. Belə bir zamanda ən fəal məsələ mövcud ehtiyatlar hesabına sənaye sahələrinin inkişafın təmin etmək sayılırdı. Bu cəhətdən də ölkəmiz neft sənayesinin lap yüksək sürətlə inkişafına zəmin yarada biləcək infrastrukturunu qurmuş oldu.

Bəzi obyektiv və subyektiv səbəblərdən hal-hazırda ölkə müəssisələrinin dünya bazarlarındakı rəqabətqabiliyyətli mal istehsal edə bilməmələri ölkəmizin son

hazır məhsul ixrac edərək integrasiya imkanların məhdudlaşdırır. Dövlətin sənaye müəssisələrinin bir hissəsi daxili bazarda bu cür rəqabətə dözə bilmir. Rəqabətqabiliyyətli mal istehsalı, dünya bazarlarına daxil olmaq və orada mövqe tutub möhkəmlənmək uzun zaman və gərgin çalışmaları tələb edilir. Beynəlxalq bazarlar üzrə özünəməxsus yer tutma üçün dövlətlər arasında rəqabət mübarizəsi də getdikcə kəskinləşir. Bu prosesdə ləngimə, gecikmə hər bir dövlətə xeyli ağır başa gələ bilər. Qeyri-neft sektorunun inkişafı və həmin sektorların inkişafı sayəsində iqtisadiyyatın neftdən asılı olmasının aradan qaldırılması məqsədilə həmin investisiya qoyuluşlarını sürətləndirmək önəmli prioritet sahələrə çevrilməkdədir. Buna görə də qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitalla yatırılmış investisiyalar önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Cari il ərzində iqtisadiyyata qoyulmuş investisiyanın 41.7%-i qeyri-neft sektorunun payına düşmüşdür ki, bu da 4623.0 milyon manat deməkdir. Əsas kapitalla qoyulmuş investisiyaların strukturunda çox böyük payı tikinti sahəsi, daha sonrakı yeri isə nəqliyyat və anbar təsərrüfatı tutur. İlk üçlüyü isə qeyri-neft sənayesi tamamlayır.

Hazırda iqtisadi siyasətdə önəmli prioritetlərdən biri iqtisadi inkişafın lap da şaxələndirilməsinin təmin edilməsidir. 2017-ci ildə qeyri-neft sahəsində iqtisadi islahatların davamı, idxaldan asılılığın maksimum şəkildə azaldılması, gündəlik tələbat məhsulları ilə özünü təmin etmə, dövlətin ixrac qabiliyyətinin diversifikasiyalaşdırılması, eyni zamanda yerli resurs və xammalla işləmiş və ixrac qabiliyyətli məhsullar istehsal etmiş sənaye komplekslərinin qurulması, rəqabətə davamlı mal istehsalının, ayrıca da, dövlət səmərəli müəssisələrin fəaliyyətinin dəstəklənməsi, biznes şəraitinin səmərəliliyinin artırılması, xarici və yerli investisiyaların cəlb olunması, özəl müəssisələrin fəaliyyəti üçün dəstək verilməsi, özəl sahənin inkişafını təşviq etmiş və rəqabət şəraitini təkmilləşdirmiş institutlara diqqətin artırılması, dövlət sahibkarlarının maarifləndirilməsi, onların işgüzar münasibətlərinin inkişafı istiqamətində səmərəli işlər həyata keçirilibdir.

Dövlətin sənaye siyasəti dedikdə, ölkənin iqtisadi artım bazasının formalaşdırılması, inkişafı, keyfiyyətə yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının

dünya iqtisadiyyatına əlverişli inteqrasiya olunan rəqabətqabiliyyətli strukturunun formalaşdırılması üçün resurs ehtiyatlarının iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri arasında və eləcə də sahələr daxilində bölgüsünə, habelə yenidən bölgüsünə xidmət edən kompleks və məqsədəuyğun tədbirlər sistemi anlaşılır. Sənaye siyasətinin aparılması üçün ilk öncə ölkə iqtisadiyyatının və onun aparıcı sahələrinin mövcud vəziyyəti araşdırılmalı, onun inkişaf potensialı qiymətləndirilməli, müxtəlif sahələrin həm yerli, həm regional, həm də global beynəlxalq bazarlarda rəqabət üstünlükləri müəyyən edilməli, eyni zamanda xarici dövlətlərin müvafiq təcrübəsi dərinlən mənimsənilməli və dəyərləndirilməlidir. Onların əsasında siyasət prinsipləri, məqsəd ilə vəzifələri, inkişaf istiqamətləri ilə prioritetləri konkretləşdirilir. Sonra aparılmış siyasətin gerçəkləşdirilməsi üçün lazımi inkişaf proqramı hazırlanır, habelə proqramın həyata keçirilməsi üçün önəmli olan ehtiyatların həcmi, mənbələri, əldə olunması metodları və digər məsələlər detallaşdırılır.

Azərbaycanda, hazırkı mərhələdə iqtisadiyyatın inkişaf üzrə xarici investisiyanın yeri çox yüksəkdir. Ekspertlər hesab edir ki, ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyaların cəlb olunmasının vacibliyi aşağıda göstərilən səbəblərə əsasən müəyyənləşdirilir :

- Investisiya ehtiyatlarının daxili bazarları xeyli aşağı səviyyədə inkişaf etməkdədir. Bununla bərabər dövlət fondları və dövlətlərarası sazişlər üzrə kredit xəttinin vəsaitləri, Avropanın Yenidənqurma ilə İnkişaf Bankının maliyyələri, ölkəmizin kommertiya bankları ilə investisiya strukturlarının fondları aiddir. Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatları əsasında, bu cür bir bazarın xarici kapitalla üçün tələbatının təqribən 20-25 mlrd. dollar olduğunu, eyni zamanda Azərbaycanın iqtisadiyyatına gerşək investisiyaların 5,9 mlrd. Manat olmasını;
- Xarici investisiyaların yüksək səviyyəsi. 2000-ci il dövlət iqtisadiyyatına xarici investisiyalar 927,0 mln. dollar olmuşdurki, bu isə ümumi investisiyanın 70,6 faizni təşkil etməkdədir. Respublikada həm siyasi, həm də iqtisadi qeyri-sabitliyin hazırki dalğalanmalarına əlaqəli inflyasiya və iqtisadi böhran adətən ixracın idxalı ilə əlaqəlidir,

- **İnvestisiya profisiti.** Azərbaycan Respublikası 4 dekabr 2012-ci il tarixli “Xarici investisiyanın mühafizəsi” Qanununun üçüncü maddəsindəki xarici investorların bütün növ əmlak ilə mülkiyyət hüquqlarına (gəlirlərinə) və lazımi faydalara, intellektual mülkiyyət hüquqları və qeyri-maddi xarici sərmayələr ilə birlikdə başqa hüquqlara, xarici məqsədlər üzrə xarici investisiyaları mövcuddur.

Sürətlə inkişaf etməkdə olan Azərbaycan xarici iqtisadi və ticarət münasibətlərinin genişləndirilməsi, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiya qoyuluşları etməsi üçün maraqlandır. Odur ki, istər dövlət hüduqları daxilində, istərsə də dövlətdən xaricə yatırılmış investisiyalar uzunmüddətli zamanda dönərli sərmayə hesab edilərək ölkə iqtisadiyyatına lap çox səmərə verməklə geri qayıdacaqdır.

Azərbaycanımız müstəqillik qazandığı ilk dövrlərdə daha çox təbii ehtiyatların hasilatı ilə əlaqəli investisiya qoyuluşları gerçəkləşdirirdi. Buna əyani nümunə olaraq 1994-cü ildə imzalanmış “Əsrin müqaviləsi”ni qeyd etmək olar. Ancaq müəyyən zaman keçdikcə dövlət iqtisadiyyatının neftdən asılı olmasını aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Respublikası də qeyri-neft sahələrinə olan marağı çoxaltmış, ölkə daxilində bu sahələrin inkişafı üçün investisiya qoyuluşlarını gerçəkləşdirir, xarici investisiyaların həmin sahələrə yönəldilməsinin tərəfində dayanır, həm də ölkə hüduqlarını aşaraq inflyasiyanın sabit, iqtisadi artımın yüksək səviyyədə olduğu ölkələrdə qeyri-neft sektoru üzrə və eləcə də neft-qaz sektoru üzrə kapital ixracı siyasətini həyata keçirir. İstənilən halda kapital ixracında Azərbaycan Respublikasının əsas hədəfi daha çox mənəfət əldə etmək və ölkə iqtisadiyyatına lap çox fayda verməsi məsələsidir. Milli iqtisadiyyata əsasən 2020-ci ilə qədər olan strateji baxış Azərbaycan iqtisadiyyatının öncə kənar şokların mənfi təsiriylə yaranmış durumdan çıxmağa görə qısamüddətli dövrdə sabitləşdirilməsinə, ortamüddətli dövrdə isə şaxələnmə ilə yeni hərəkətverici qüvvələrin hesabına inkişaf xəttinin bərpa olunmasına, dövrün axırında da dünya iqtisadiyyatına lap çox inteqrasiya edərək rəqabətə qabiliyyətinin artırılmasına nail olmaqdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Aslanlı Kənan, İsmayıl Zöhrab (2013). “İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi” 580 səh.
2. Atakişiyev M.C., Nurəliyeva R.N. (2010). “Maliyyə menecmenti”. Bakı, 245 səh.
3. Atakişiyev M.C., Nurəliyeva R.N. (2010). “Maliyyə menecmenti”. Bakı, 478 səh.
4. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi
5. Babayev L.B. (2000). “Sənaye müəssisələrinin iqtisadi tənzimləyiciləri”. Bakı, 258 səh.
6. Bəxtiyarlı V.İ. (2012). “Bazar şəraitində Azərbaycanın kiçik sənaye müəssisələrinin inkişafı və maliyyələşdirilməsi”. Bakı, 358 səh.
7. “Gəlir” adlı 18 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı
8. İsayev A.S. (2009). İstehsalın təşkilinin əsasları. Bakı, 412 səh.
9. İsayev A.S (2009). Maddi istehsalda fəaliyyət göstərən təsirlər, yaxud texniki-iqtisadi inkişafın yeni tələbləri. Bakı: Azərneşr, 254 səh.
10. Xankişiyev B., Əliyev Ş. (2013). “Büdcə qurumlarında uçot ilə hesabat”, Bakı, 258 səh.
11. Məmmədov S.M. (2003) “Sənayenin maliyyəsi” Bakı, 425 səh.
12. Mehtiyev Azər (2017). “İnvestisiyaların stimullaşdırılması siyasəti” 398 səh.
13. “Müəssisələr haqqında-” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1996
14. 6 N-li “Gəlirlər”-ə əsasən kommersiya qurumları üçün Milli Mühasibat Uçotu Qaydaları.

Xarici dildə

1. Моисеев С.Р (2003). Международные финансовые рынки и международные финансовые институты / Московский международный институт эконометрик, информатики, финансов и права. М., 245 стр.
2. Михайлушкин А.И., Шимко П.Д., (2002). Международная экономика. М., Высшая школа, (2002), 277 стр.
3. Фахрутдинов И.З (2005). Международное инвестиционное право: теория и практика применения. М., Волтерс Клувер, 432 стр.

1. Aditya Singh (2017). “Strategies for oil and gas companies to remain competitive in the coming decades of energy challenges”. 452 p.
2. Block S.B, Geoffrey A.Hird, Bartley Danielson (2016). “Foundation of Financial Management” 16th Edition. 245 p.
3. Business Payment Book. Journal. Prakashan, Katmandu. 2017
4. Charles E.Menifield (2016) Colyn Drury, “Direct Costing”. Financial Statement. 2015, 203 p.
5. Charles E.Hird (2017). “Common Financial Strategies Found Among Top 10 Oil and Gas Firms”. 452 p.
6. Craig Robinson, Alex Scott (2016). “Strategic Planning for the Oil and Gas Industry”. 236 p.
7. D.Simplex (2017). “Accounts Book for Recording Income and Expenditure SX10708” 14th Edition. 523 p.
8. Fisher I. The nature of capital and income., New York, The Macmillan Company 1906, 427 p.
9. Hill R.A.. “Strategic financial Management” 1st Edition.2009. 475 p.
10. John Bates Clark (1909). The Distribution of Wealth: Theory of Wages, Profits and Interest. New York: Macmillan, 254 p.
11. J.Hirshleife (1965) r. Investment Decision under Uncertainty: Choice-Theoretic Approaches. Quarterly Journal Economics, Vol. 79, N 4. Nov. 509 p.

12. “The Basics of Public Budgeting and Financial Management:, A Handbook for Academics and Practitioners”. 542 p.
13. 212-Business Income and Expenditure Cashbook. 2017, 142 p.
14. 2017: Top 20 R&D spenders

İnternet resursları

1. <http://worldmedia.az/news.aspx?id=656> -2017
2. <http://www.biznesinfo.az/businesspractice/finance/params/ln/az/article/4812> - 2018
3. <http://www.movqe.az/news/iqtisadiyyat/10176.html> -2017
4. <http://az.qaynarinfo.az/news/shownews/3802-azerbaycandan-turkiyeye-20-milyard-dollarliq-investisiya.html> -2018
5. <http://www.kavkazplus.com> -2017
6. http://www.eabr.org/r/press_center/press_releases/index.php?id_4=49720 -2018
7. <http://fdlx.com/business-world/78789-rossiya-v-2017-godu-stanet-privlekatelnoj-dlya-investorov-bloomberg.html> -2017
8. <http://ikon.news> -2018
9. <http://forbes.com> -2019
10. <http://investing.com> -2019
11. <http://tradingeconomics.com> -2019
12. www.stat.gov.az -2019
13. <https://unctad.org/en/pages/PublicationWebflyer.aspx?publicationid=1555>
14. <http://www.economy.gov.az>

ƏLAVƏLƏR

2013-2017-ci illərdə sənaye istehsalının sahə strukturunun, ümumi yekuna nəzərən, müvafiq illərin real qiymətlərinə əsasən, faizlə

	2013	2014	2015	2016	2017
Bütün sənaye	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Mədəncixarma sənayesi	72.7	68.5	62.1	65.6	70.3
Təbii qaz ilə xam neft və hasilatı	69.7	65.3	55.8	58.4	61.1
Metal filizlərinin istehsalatı	0.2	0.2	0.4	0.4	0.7
Daş, qum, duz, çınqıl ilə digər mədəncixarma sənayesi məmulatlarının istehsalı	0.2	0.2	0.2	0.1	0.1
Mədəncixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	2.6	2.8	5.7	6.7	8.4
Emal sənayesi	21.4	25.1	29.9	27.6	24.4
Qida məhsullarının istehsalı	6.7	7.3	8.8	9.1	7.4
İçki istehsalı	0.6	0.7	0.7	0.7	0.7
Tütün məmulatlarının istehsalı	0.04	0.1	0.1	0.14	0.1
Toxuculuq sənayesi	0.1	0.1	0.1	0.3	0.4
Geyim istehsalı	0.2	0.2	0.3	0.3	0.3
Kağız və karton istehsalı	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2
Poliqrafiya fəaliyyəti	0.15	0.11	0.2	0.2	0.2
Neft məhsullarının istehsalı	7.2	8.9	9.4	7.7	6.4
Kimya sənayesi	0.6	0.82	1.3	1.1	1.3
Əczaçılıq məhsullarının istehsalatı	0,01	0,01	0,01	0	0
Tikinti materiallarının istehsalı	1.2	1.6	1.7	1.4	1.7
Metallurgiya sənayesi	0.9	0.9	0.8	0.9	1.2
Maşın ilə avadanlıqlardan digər hazır metal məmulatlarının istehsalatı	0.4	0.5	0.7	0.5	0.8
Kompüter və başqa elektron alətlərin istehsalatı	0.3	0.2	0.3	0.3	0.2
Elektrik alətlərin istehsalı	0.6	0.5	0.4	0.3	0.4
Maşın və avadanlıqların istehsalı	0.8	0.9	0.8	0.5	0.5
Avtomobil ilə qoşquların istehsalatı	0.01	0.3	0.4	0.5	0.2
Mebellərin istehsalı	0.14	0.1	0.2	0.2	0.2
Elektrik enerjisi, buxar ilə qaz istehsalatı, bölüşdürülməyi və təchizatı	5.2	5.7	7.1	6	4.6
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməyi və istehsalatı	0.7	0.7	0.9	0.8	0.7

Mənbə: ADS Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Link: www.stat.gov.az

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1. Neft hasilatının coğrafiyası (qaz kondensatı daxil olmaqla, min ton).....	24
Cədvəl 2. Xammalın emalı və neft məhsullarının istehsalı haqqında məlumatlar..	25
Cədvəl 3. Neft məhsullarının satışı haqqında məlumatlar.....	31
Cədvəl 4. İqtisadiyyata qoyulmuş investisiyaların həcmi.....	37
Cədvəl 5. Xarici investisiyalar (mln. doll.).....	38
Cədvəl 6. Xarici investisiyalar (mln. doll.).....	39
Cədvəl 7. 2010-2015-ci illərdə birbaşa xarici investisiyaların gələ bilməsinin dünya regionları üzrə paylanması (mlrd. ABŞ dolları).....	40
Cədvəl 8. 2010-2015-ci illərdə birbaşa xarici investisiyaların getməsinin dünya regionları üzrə paylanması (mlrd ABŞ dolları).....	63

Şəkillərin siyahısı

Şəkil 1. Sənaye sahəsinin bölmələri.....	11
Şəkil 2. İstehsal xərclərinin quruluşu.....	20
Şəkil 3. Qeyri-neft sferasında yaradılmış əlavə dəyərin həcmi	27
Şəkil 4. Ə.C.Əmirov adına NQÇİ-də xammalın illər üzrə emal dərinliyi.....	30
Şəkil 5. İllər üzrə xammalın emalı.....	31
Şəkil 6. 2016-cı ildə ümumi əmtəlik istehsalında ayrı-ayrı neft məhsullarının payı.....	32
Şəkil 7. İllər üzrə texnoloji qurğularda məqsədli məhsulların faktiki çıxımı (%-lə).....	32
Şəkil 8. Neftin emal dərinliyi.....	34
Şəkil 9. Qeyri-neft sektorunun digər alt sahələri üzrə əsas kapitala yönəlmiş investisiyaların qoyuluşu.....	36